

U svojim i u tuđim očima - identiteti djece branitelja Domovinskog rata

Štublin, Dora

Master's thesis / Diplomski rad

2022

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:926495>

Rights / Prava: [In copyright](#) / [Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-02-14**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

Sveučilište u Zadru

Odjel za sociologiju

Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

Dora Štublin

U svojim i u tuđim očima – identiteti djece branitelja

Domovinskog rata

Diplomski rad

Zadar, 2022.

Sveučilište u Zadru
Odjel za sociologiju
Diplomski sveučilišni studij sociologije (dvopredmetni)

U svojim i u tuđim očima – identiteti djece branitelja Domovinskog rata

Diplomski rad

Student/ica:
Dora Štublin

Mentor/ica:
izv. prof. dr. sc. Karin Doolan

Zadar, 2022.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, **Dora Štublin**, ovime izjavljujem da je moj **diplomski** rad pod naslovom **U svojim i u tuđim očima – identiteti djece branitelja Domovinskog rata** rezultat mojega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mojega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mojega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 1. ožujka 2022.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Ciljevi i svrha	3
3. Teorijska koncepcija rada	4
3.1. <i>Konceptualizacija identiteta</i>	4
3.1.1. <i>Identitet u simboličkom interakcionizmu</i>	4
3.2. <i>Ervin Goffman – identitet, samopredstavljanje i stigma</i>	5
3.2.1. <i>Proizvodnja sebstva i proces samopredstavljanja</i>	6
3.2.2. <i>Stigma</i>	7
3.3. <i>Podvojenost sebstva između stvarnog i pripisanog društvenog identiteta</i>	9
3.4. <i>Hrvatski branitelji Domovinskog rata</i>	11
3.4.1. <i>Fizičke i psihičke teškoće kao prepreka resocijalizaciji</i>	12
3.4.2. <i>(Ne)postojanje kulture zahvalnosti i podvojenost sebstva</i>	12
3.4.3. <i>Pitanje „lažnih“ i „pravih“ branitelja - Registar hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata</i>	14
3.4.4. <i>Pitanje prava i pomoći u resocijalizaciji</i>	14
3.4.5. <i>Stigma nerada i koristoljublja i teške ili lažne mentalne bolesti</i>	15
3.5. <i>Djeca hrvatskih branitelja Domovinskog rata</i>	17
3.5.1. <i>Žrtve sekundarne traumatizacije</i>	17
3.5.2. <i>Prijenos stigme i zamjenska stigma</i>	18
3.5.3. <i>Djeca branitelja kao grupa prava</i>	19
4. Istraživačka pitanja	22
5. Metodologija	23
5.1. <i>Samopozicioniranje</i>	25
5.2. <i>Vinjete</i>	27
5.2.1. <i>Sugovornica Nikolina</i>	27
5.2.2. <i>Sugovornica Vita</i>	28
5.2.3. <i>Sugovornica Magdalena</i>	29
5.2.4. <i>Sugovornik Ante</i>	30
5.2.5. <i>Sugovornik Nikola</i>	31
5.2.6. <i>Sugovornik Dalibor</i>	32
6. Rezultati i rasprava	33
6.1. <i>Višedimenzionalnost stvarnog društvenog identiteta djece branitelja</i>	33
6.2. <i>Podvojenost sebstva između stvarnog i pripisanog društvenog identiteta</i>	37

6.3. <i>Upravljanje dojmom kod djece branitelja</i>	41
6.4. <i>Poželjni društveni identitet branitelja i njihove djece</i>	46
7. Zaključak	51
8. Prilozi	54
8.1. <i>Izjava o obavještenom pristanku</i>	54
8.2. <i>Protokol</i>	55
8.3. <i>Kodna matrica – tematski, deskriptivni i analitički kodovi</i>	56
9. Literatura	58

U svojim i u tuđim očima – identiteti djece branitelja Domovinskog rata

Sažetak

Rad razmatra temu identiteta djece branitelja Domovinskog rata. Na temelju Goffmanovog dramaturškog teorijskog okvira, istraživanje prikazano u radu usmjereno je na utvrđivanje toga kako djeca branitelja razumiju svoj identitet, kako shvaćaju i doživljavaju sliku o braniteljima i djeci branitelja u društvu te kako upravljaju svojim identitetom u društvenim interakcijama. Ujedno, Goffmanov teorijski okvir obogaćen je dodavanjem koncepta poželjnog društvenog identiteta. Temeljem analize relevantne literature te provedenih intervjua zaključeno je kako su identifikacija i kategorizacija djece branitelja višedimenzionalni i usko isprepleteni procesi, pri čemu njihovi aspekti nisu jednako važeći za sve sugovornike, niti su jednako relevantni za njihov identitet. Ovisno o relevantnosti tih aspekata za svako dijete branitelja, razlikuju se njihove metode upravljanja dojmom o sebi, kao i njihova vizija poželjnog društvenog identiteta branitelja Domovinskog rata i njihove djece.

Ključne riječi:

Identitet, djeca branitelja, identifikacija, kategorizacija, stigma

In Their Own Eyes and in the Eyes of Others – The Identities of Croatian War of Independence veterans' children

Abstract

The paper discusses the theme of identities of Croatian War of Independence veterans' children. Based on Goffman's dramaturgical theory, the research presented in the paper aimed to explore how war veterans' children understand their own identity, how they understand and experience the social image of war veterans and war veterans' children, and how they manage their identity in social interactions. Goffman's theoretical framework used in the analysis was also enriched by adding the concept of desirable social identity. The analysis of the relevant literature and collected interview material suggests that identification and categorization of war veterans' children are multidimensional and closely related processes, aspects of which are not equally valid for all of the respondents, nor are they equally relevant to their identity. Ways of managing their self-image differs depending on the relevance of these aspects to each respondent, as does their vision of a desirable social identity of the Croatian War of Independence veterans and their children.

Keywords:

Identity, children of veterans, identification, categorization, stigma

1. Uvod

Domovinskim ratom naziva se obrambeni rat koji se odvio između 1991.-1995. protiv agresije velikosrpskih snaga u Hrvatskoj, a kojim je postignuta cjelovitost i neovisnost hrvatske države. Prije proglašenja neovisnosti Republike Hrvatske (25. lipnja 1991.), u predfazi i početnoj fazi rata, kada službeni vojni ustroj još nije bio moguć jer je Hrvatska formalnopravno još bila sastavnicom SFRJ, ključnu obrambenu ulogu imali su pripadnici hrvatske policije, a tek ustrojem *Zbora narodne garde* dolazi do konkretne mobilizacije i formiranja jedinstvene Hrvatske vojske (HV). Do kraja rata 1995. godine, što dragovoljno, a što vojnim pozivom, mobiliziran je velik udio hrvatskog stanovništva (Nazor i Pušek, 2018).¹ Iako su isti za domovinu i njene pripadnike odigrali ključnu ulogu i uspješno ju obranili, nakon rata uslijedio je kontroverzan proces njihove resocijalizacije, čije je pitanje i danas aktualno.

Prema Žunecu (2006), proces veteranske² tranzicije iz vojne u civilnu društvenu sferu nije usporediv ni sa jednim drugim prelaskom iz jedne u drugu profesiju ili s umirovljenjem. Prelaskom iz ratno – vojnog društvenog sustava (koji je obično sigurnosno, kolektivistički i destruktivno orijentiran) u civilni (koji je obično orijentiran civilizacijski, individualistički i proizvodno), veterani svoje misli i ponašanje moraju prilagoditi jednoj različitoj, pa čak i potpuno suprotnoj kulturi i načinu života kakvog su vodili za vrijeme rata. S jedne strane se od njih, a s druge od svih građana bez iskustva vojne službe ili rata, očekuje da prihvate taj kompleksan proces veteranske resocijalizacije i integracije (Žunec, 2006). Prema Šućurović i sur. (2017), integriranost je u punom smislu te riječi ostvarena tek kada je osoba postala i osjeća se cijenjenim i jednakopravnim članom društva te istome pridonosi kroz zaposlenje, edukacije, volontiranje ili aktivno učestvovanje u društvenim aktivnostima i interakcijama, a sve to kroz neovisnost o drugima. Prema brojnim autorima, tek je tada osoba potpuno integrirana u društvo i u mogućnosti je uživati sve beneficije koje proistječu iz osjećaja pripadanja grupi (Dijkers, 1998; Wilier, Ottenbacher i Coad, 1994, prema Šućurović i sur., 2017). Mnogi veterani, međutim, integraciju u navedenom smislu ne mogu ostvariti, što iz osobnih razloga, a što

¹ Valja naglasiti da su mobilizirani stanovnici uglavnom bili muškarci. Prema popisu stanovništva iz 2011. godine, tek oko 5% braniteljske populacije čine žene (Šućur, Babić i Ogresta, 2017).

² Iako je u Hrvatskoj za sudionike Domovinskog rata zakonski i kolokvijalno uvriježen izraz „branitelji Domovinskog rata“, izraz “ratni veterani” uobičajen je u relevantnoj stručnoj i znanstvenoj literaturi, pa se kao takav i on koristi u ovom radu, iako više u kontekstu univerzalističkog diskursa o bivšim sudionicima ratova, dok se za hrvatski kontekst koristi prvo navedeni izraz.

izvanjskih (društvenih) prepreka. Samim time, mogu se kao pojedinac i/ili kao skupina naći u nepovoljnom i stigmatiziranom položaju, što može utjecati na njih same, ali i njihove bližnje.

Djeca branitelja kao skupina imaju jednu zajedničku karakteristiku, a to je činjenica da im je roditelj branitelj Domovinskog rata. S fokusom na navedenu karakteristiku i njihovo iskustvo bivanja djetetom branitelja, u ovom se radu i istraživanju koje on prikazuje nastoji zaključiti do kakvih interpretacija vlastitog identiteta to iskustvo može dovesti. Kao polazište rada korištena je Goffmanova (2000 [1959]) pretpostavka da su identiteti slojeviti i oblikovani u okviru različitih socijalnih konteksta te da se sastoje od dinamike toga kako osoba vidi sebe i kako percipira da ju vide drugi. Njegova dramaturška teorija korištena je kao teorijska podloga za organizaciju istraživanja. Na temelju navedene, formirana su istraživačka pitanja usmjerena na samopercepciju djece branitelja, percepciju viđenja njihovog identiteta u očima društva te njihovo samopredstavljanje. Iako Goffman ne koristi koncept poželjnog društvenog identiteta, njegova je teorijska podloga u ovom radu nadograđena istim, a sve s ciljem dubljeg razumijevanja identiteta djece branitelja i načina na koji žele biti prihvaćeni.

Ovaj rad je organiziran na sljedeći način. Nakon pojašnjenja ciljeva i svrhe rada, prikazana je njegova teorijska koncepcija. Pri tome, budući da je koncept identiteta središnji pojam rada, prvotno je posvećena pažnja njegovom sociološkom tumačenju i značenju pod kojim je korišten u radu. Zatim su prikazane Goffmanove temeljne teorijske postavke po kojima je istraživački dio rada vođen, te je na kraju navedenog dijela rada prikazan pregled relevantne literature o braniteljima i djeci branitelja. Prije razrade, definirana su istraživačka pitanja i pojašnjena je korištena metodologija rada, a raspravljeno je i samopozicioniranje autorice. Naposljetku, u središnjem dijelu rada prikazan je pregled zaključaka ustanovljenih tematskom analizom istraživačkog materijala.

2. Ciljevi i svrha

Središnja svrha ovog rada i istraživanja koje on raspisuje je kroz razgovore sa sugovornicima razumjeti što znači biti dijete branitelja Domovinskog rata u Hrvatskoj, odnosno kako je činjenica da su dijete branitelja oblikovala njihove identitete. Prvi cilj je utvrditi kako sugovornici razumiju poziciju i opću sliku o braniteljima i djeci branitelja u društvu, a svrha istoga je pojmiti njihovu percepciju društvene kategorizacije branitelja i djece branitelja. Zatim, drugi cilj je uvidjeti koje aspekte samoidentifikacije obuhvaća identitet djeteta branitelja, kao i kako sugovornik/ica upravlja identitetom djeteta branitelja u javnom prostoru i predstavlja ga u različitim društvenim situacijama. Posljednji cilj je ustanoviti sugovorničevu/činu viziju poželjne slike branitelja i njihove djece u hrvatskom društvu, a sve to s ciljem dubljeg razumijevanja njihova identiteta i načina na koji žele biti prihvaćeni.

3. Teorijska koncepcija rada

Za teorijsku podlogu u sociološkom tumačenju i analizi identiteta djece branitelja, prvotno je nužno konceptualizirati pojam identiteta općenito te u sociologiji kao znanosti. U daljnjem teorijskom razlaganju, razložena je Goffmanova dramaturška teorija, kao perspektiva prikladna za analizu stigmatiziranih identiteta, njihovu samopercepciju, društvenu kategorizaciju i samopredstavljanje.

3.1. *Konceptualizacija identiteta*

Pojam identiteta nalazi se u tenziji njegova shvaćanja kao nečeg esencijalnog, fiksnog i trajnog ili s druge strane nečeg socijalno konstruiranog i promjenjivog (Sršen, 2016). Esencijalističko shvaćanje je „objektivističko“, prema njemu identiteti imaju svoju „esenciju“, „suštinu“, a zadatak znanosti je da tu suštinu otkrije (Sekulić, 2010). Esencijalističko viđenje identiteta bazira se na pretpostavci da neka društvena skupina ima jedno ili više ključnih obilježja koja bitno određuju i karakteriziraju identitet svih pripadnika iste. Kao takav, identitet je u ovakvom pristupu praktički upisan u genetski kod i društvena ga skupina nasljeđuje (Kalanj 2003, prema Sršen, 2016). Primjerice, po tom shvaćanju osoba je Hrvat ako ima hrvatski gen i tu nema izbora, to njeno hrvatstvo je suštinska činjenica, slično kao starost ili spol (Jurić, 2003, prema Sekulić 2010). Međutim, takvo identitetsko shvaćanje podrazumijeva da među grupama postoje jasne granice i izričita fundamentalna i ontološka homogenost, što je dakako, diskutabilno (Sekulić, 2010).

Osnovni argument kojim konstrukcionisti osporavaju tvrdnje esencijalizma je ukazivanje na kulturne i socijalne procese u kojima se identiteti formiraju i koji ih uzastopce mijenjaju (Calhoun 1994, prema Sršen, 2016). Samim time, pristup socijalnog konstruktivizma konstatira da bit znanosti nije spoznaja neke esencije ili biti identiteta, nego izričito prepoznavanje povijesnih, političkih i socijalnih procesa kroz koje je isti konstruiran (Sekulić, 2010). Hrvatski identitet prema tome ne počiva na nekom izdvojevom hrvatskom genu, nego na složenom povijesnom procesu asimilacije, sukoba i konstruiranja granica, prema čemu je jasno da takav identitet ne može biti ni „objektivan“ ni „biološki“ zadan, nego je on socijalno konstruiran i samim time podliježe rekonstrukciji (Sekulić, 2010).

3.1.1. *Identitet u simboličkom interakcionizmu*

Sociološko poimanje identiteta, još od svojih početaka, uspostavlja se u jasnoj opreci shvaćanja identiteta kao „individualne karakteristike“ koja bi podrazumijevala postojanje

svojevrsnog esencijalnog središta „Ja“, koje označava osobni identitet. Suprotno tome, sociološka koncepcija identiteta zasniva se na ideji da se pojedinčev identitet uvijek oblikuje kroz interakciju s drugima, odnosno u suodnosu „Ja“ i „društva“ (Sekulić, 2010).³ Sršen (2016) ističe kako identitet uvijek i bez iznimke obuhvaća i individualnu i društvenu komponentu jer izgradnja identiteta proistječe iz simboličkog vizualiziranja samog sebe, a vizualizacija te slike uvijek uključuje druge i zavisi o drugima.

U tom kontekstu, Charles Horton Cooley (1922, prema Sekulić, 2010) konstituira koncept „zrcalnoga Ja“ (*looking glass self*) kako bi protumačio proces razvijanja pojedinčevog osjećanja „Ja“. Cooleyjeva osnovna teza je da ljudi tijekom interakcije jedni drugima služe kao zrcala, pa to kako ćemo vidjeti sebe uvelike ovisi o onome kakvu nam drugi ljudi poruku projiciraju o njihovom viđenju nas (1922, prema Sekulić, 2010). Ovakvo stajalište vrlo je srodno razmišljanjima Georga Herberta Meada, koji je u svojoj teoriji razložio kako je naš osobni identitet „uopćeni drugi“ (Mead 2003 [1934], prema Flego 2010). Za Meada (1934./1962., prema Ritzer 1997), svijest ima krucijalnu ulogu i on ju ponajprije vidi kao društveni proces: „*društvo, prema Meadu, postoji prije osobe, a mentalni odnosi proizlaze iz društva*“ (Ritzer 1997:189). Meadova teza da identitet nije nešto fiksirano nego promjenjivo, dinamično te društveno uvjetovano, uvelike je utjecala na razvoj simboličko-interakcionističke teorijske misli (Knežević i Tomić-Koludrović, 2004). Skladno tomu, središnje polazište simboličkog interakcionizma je da pojedinac u interakciji s drugima gradi subjektivan, simbolički svijet (Sekulić, 2010). Jedan od najistaknutijih predstavnika tog pravca je američki sociolog Erving Goffman, koji se uvelike nastavlja na misao Georgea Herberta Meada da se osoba (*self*) proizvodi u interaktivnom društvenom procesu (Ritzer, 1997).

3.2. Ervin Goffman – identitet, samopredstavljanje i stigma

Erving Goffman jedan je od najistaknutijih predstavnika pravca simboličkog interakcionizma (Ritzer, 1997). Njegovo područje djelovanja obuhvatilo je proučavanje interakcija na razini licem u lice, odnosno, njegovim rječnikom rečeno - dramskih interakcija. Goffmanove se koncepcije stoga nazivaju *dramaturškom teorijom*, a unutar iste se društvo i društvene interakcije promatraju kao kazališna drama. Samim time, glumce predstavljaju svi

³ Iako, kako Sekulić (2010) tvrdi, sociološka koncepcija identiteta počiva na suodnosu „Ja“ i „društva“, treba, dakako, imati na umu da različite sociološke teorije daju različit sud o presudnosti individualnog spram društvenog u pojedinčevom identitetu i obrnuto.

članovi društva te oni „glume“ kroz svoje društvene uloge, stvarajući na taj način određen dojam i sliku o sebi, ali i osjećaj vlastitog sebstva (Ritzer, 1997).

3.2.1. *Proizvodnja sebstva i proces samopredstavljanja*

„Sama struktura našeg ja može se sagledati u tome kako aranžiramo svoje nastupe“ (Goffman, 2000 [1959]:249). Sebstvo (*self*) je po Goffmanu (1959, prema Knežević i Tomić-Koludrović, 2004) društveni proizvod, ne postoji neka esencija ili “srž” sebstva unutar osobe. Naprotiv, osjećaj sebstva, osjećaj onoga što i tko jesmo nastaje kroz izvedbe u društvenom životu, kao proizvod dramskih interakcija između publike i osobe. Pojedinci, međutim, u takvim interakcijama predstavljaju različite verzije sebe (*self-ove*) ovisno o društvenom kontekstu, odnosno o ulozi koju igraju. Samim time, formiranje i razvoj i osobe, proizvodi su procesa interpretacije uloga i reakcija društva na tu provedenu interpretaciju (Knežević i Tomić-Koludrović, 2004).

Prema Goffmanu (2000 [1959]), pojedinac u svojim nastupima slijedi ustaljene i rutinizirane načine interakcije pa zna što u kojem trenutku treba činiti. Svaka se društvena interakcija može sagledati kao nastup za koji pojedinac koristi posebni i standardizirani ekspresivni izričaj, a kojeg Goffman 2000 [1959] naziva fasadom.⁴ Društvena je fasada za većinu društvenih uloga institucionalizirana te za nju postoje ustaljena očekivanja. Kada pojedinac preuzme neku konkretnu društvenu ulogu, ne mora u potpunosti sam smišljati način njene izvedbe, već koristi društveno-ustaljenu fasadu (Goffman, 2000 [1959]).

Goffman (2000 [1959]) je, međutim, razjasnio kako između osobe i uloga koje ona igra postoji određena tenzija. Naime, prilikom izvođenja uloge svaka osoba unosi „sebe“, zbog čega svatko od nas na različit način igra svoje uloge. Drugim riječima, u realnom ponašanju nismo potpuno sputani ulogom i uzastopce prezentiramo segmente „sebe“ u autentičnom načinu njene izvedbe. Dakako, pojedinci u tom izboru izvedbi nisu u potpunosti slobodni: njih diktiraju društvene norme i moral, odnosno kulturno odobreni scenariji (Sekulić, 2010). Stoga Goffman (1959: 56, prema Ritzer, 1997) naglašava: “*krucijalno nesuglasje koje postoji između naših najljudskijih osobina i naših socijaliziranih karakteristika*”. Drugim riječima, postoji

⁴ Fasada se sastoji od stražnjeg i prednjeg plana, pri čemu se prednjim planom (kao i u kazališnoj drami) naziva izvedba koju publika vidi, dok stražnji plan podrazumijeva pripremu za nastup (Goffman, 2000 [1959]). U okviru prednjeg plana, Goffman (1959, prema Lemert i Branaman, 1997) razlikuje još i scenu ili fizičko mjesto odigravanja interakcije (npr. fakultet, bolnica, kafić) te osobni plan aktera. Potonji podrazumijeva izgled (pojavu) osobe i način na koji akter izvodi ulogu (manire), npr. odjeća, frizura, dob, i spol kao pojavne karakteristike te izrazi lica, izbor riječi i geste kao manire (Goffman, 2000 [1959]).

nesuglasje i tenzija između onoga što bi mi (vjerojatno) spontano učinili (stvarni društveni identitet) i onoga što ljudi od nas očekuju (pripisani društveni identitet)⁵; pa se u tom smislu osoba može sagledavati kao napet odnos očekivanja uloge i etabliranja „Ja“ identiteta (Goffman 1959, prema Ritzer, 1997).

Kao bitnu karakteristiku dramaturgije, Goffman (2000 [1959]) ističe idealizaciju, odnosno pojedinčevo nastojanje da sebe u očima drugih prikaže u najreprezentativnijem mogućem svjetlu. Idealizacija je usko povezana s društvenim očekivanjima, odnosno očekivanjima koje od određene uloge publika ima. Kako bi ispunio očekivanja drugih i sačuvao svoj obraz, pojedinac za trajanja kompletnog nastupa ne smije izaći iz uloge koju mu društvena situacija nalaže (Goffman, 2000 [1959]). U procesu samopredstavljanja, očuvanje vlastitog obraza ima veoma značajnu ulogu, toliko značajnu da ga Goffman (1956, prema Kišjuhas, 2017) naziva svetim predmetom. Upravljanje dojmom o sebi je tehnika pomoću koje akteri održavaju te poželjne dojmove i u svakom susretu pokušavaju postići da publika njihovu izvedbu prepozna kao autentičnu, a sve to s ciljem stvaranja željenog društvenog identiteta (Knežević i Tomić-Koludrović, 2004). Riječ je, dakle, o procesu u kojem pojedinac predstavlja sebe, ali istodobno nastoji postići da njegova publika reagira i da se ponaša na njemu odgovarajući način (npr. da se smije na šalu), odnosno, nastoji kod publike ostaviti dobar dojam te iskontrolirati način na koji ga drugi vide (Goffman, 1981, prema Lemert i Branaman, 1997). Akterov je nastup neuspješan ukoliko načini neku primjetnu grešku ili ako ne uspije upravljati publikom na željen način, zbog čega se pojavljuje emocija srama. Drugim riječima, svaka uloga i njena fasada sadrži određena društvena očekivanja koja imaju moralan karakter, a ako akter u izvedbi krši ta očekivanja, njegova izvedba neće biti prihvaćena kao autentična te će se pojaviti sram. Emocija srama stoga nije implementirana u individui, nego u društvenoj strukturi (Goffman, 1956, prema Kišjuhas, 2017).

3.2.2. *Stigma*

Identitet se po Goffmanu (2009 [1963]), kao što je ranije napomenuto, sastoji od stvarnog/aktualnog i pripisanog društvenog identiteta. Ono što osoba ustvari jest, što osjeća da jest i karakteristike koje uistinu posjeduje Goffman (2009 [1963]) naziva stvarnim društvenim identitetom (Goffman, 2009 [1963]). S druge strane, pod pripisanim društvenim identitetom,

⁵ Iako Goffman koristi izraze "actual social identity." i „virtual social identity“, čiji bi izravni prijevodi bili „stvarni društveni identitet“ i „virtualni društveni identitet“, u radu će se za prvi pojam koristiti izraz „stvarni društveni identitet“, a za drugi „pripisani društveni identitet“. Naime, u današnjem vremenu virtualnih svjetova, pojam u izvornom obliku može zadobiti krivu konotaciju značenja, pa je iz navedenog razloga preoblikovan.

Goffman (2009 [1963]) smatra procese kategorizacije, tj. pripisivanja karakteristika osobi te procese određivanja društvenih očekivanja koje bi akter trebao ispuniti (Goffman, 2009 [1963]). Pripisani društveni identitet se, dakle, temelji na očekivanjima i pretpostavkama drugih o tome što bi pojedini akter trebao biti. Kao takav, nalaže normativne vrijednosti, moralne zakone i kategorije koje društvo nameće (Goffman, 2009 [1963]). Goffman, međutim, utvrđuje postojanje procjepa “između onoga što bi osoba trebala biti, a što naziva virtualnim socijalnim identitetom, i onoga što osoba zapravo jest, odnosno aktualnog socijalnog identiteta”. Svaki akter koji osjeća navedeni procjep je stigmatiziran (Ritzer 1997: 200).

Stigma je neka osobina ili značajka koja pojedinca čini neobičnijim, drugačijim ili manje poželjnim članom društva.⁶ Goffman (2009 [1963]) razlikuje tri tipa stigme: Prva je fizička stigma koja podrazumijeva neke tjelesne anomalije. Druga je karakterna i ona se odnosi na određenu „slabost karaktera“ (homoseksualnost, mentalni poremećaji, ovisnost, nezaposlenost, pokušaj samoubojstva, alkoholizam, i sl.). Na posljepku, treći tip stigme Goffman (2009 [1963]) naziva plemenska stigma, a ona se odnosi na neke zajedničke identitete, kao što je primjerice nacionalni ili vjerski. Osim navedene podjele na tjelesne, karakterne i plemenske vrste stigme, Goffman (2009 [1963]) razlikuje dva položaja stigmatizirane osobe. Prvi je kada stigmatizirana osoba smatra da je ono po čemu odudara od ostatka društva na prvu uočljivo i drugima već poznato. Druga je kada osoba procjenjuje da njena stigma drugima nije poznata niti uočljiva. Na temelju tih kriterija primjetljivosti i vidljivosti stigme, Goffman (2009 [1963]) raspoznaje položaj diskreditiranog (kada je stigma vidljiva) te položaj koji diskreditira (kada stigma nije vidljiva). Ključno je da je među sva tri tipa stigme i oba položaja stigmatiziranog, kod osobe prisutna neka karakteristika bez koje bi ona mogla biti normalno prihvaćena u društvu, ali ju ta karakteristika na negativan način izdvaja od ostalih istodobno uvjetujući očekivanja drugih (Goffman, 2009 [1963]).

U okvirima društvene percepcije, Goffman (2009 [1963]) razlikuje stigmatizirane i nestigmatizirane osobe.⁷ Nestigmatizirane se ne ograđuje i ne distancira, dok navedeno

⁶ Pojam „stigma“ uveli su i rabili Grci za fizičko označavanje članova društva koje karakterizira tjelesna mana i/ili nepoželjan moralni status (robovi, kriminalci, zarazni i sl.). Oznake su se usijecale ili spaljivale na tijelu, što bi ostalim članovima društva bio pokazatelj da tu osobu izbjegavaju, osobito na javnim mjestima (Goffman, 2009 [1963]). Iz grčkog značenja proizlazi i kasnija upotreba pojma, iako s vremenom ona od fizičkog načina označavanja više poprima značenje društvenog isključivanja i sramoćenja osobe s anomalijom. Goffmanovo (2009 [1963]) poimanje stigme proizlazi iz potonje navedenog razvitka pojma i njegovog daljnjeg tumačenja sociološkim diskursom, a o istome raspravlja u knjizi *Stigma* (2009 [1963]).

⁷ Iako Goffman (2009 [1963]), kao svojevrsnu hiperbolu, koristi izraz “normals”, odnosno u izravnom prijevodu „normalni“, za označavanje članova društva koji ne nose stigmom, u ovom radu koristi se izraz „nestigmatizirani“ kako se položaj stigmatiziranog ne bi označavao kao negativan ili nenormalan.

doživljavaju oni sa stigmom. Postoji i svojevrsna među kategorija „upućenih“ aktera, a odnosi se na one koji su nestigmatizirani, no na neki način povezani sa stigmatiziranim akterima te su upućeni u njihovo ponašanje i funkcioniranje (Goffman 1974, prema Hromatko i Matić, 2008). Povezanost upućenoga sa stigmatiziranim može proistjecati iz obiteljskog srodstva, kroz prijateljske, ljubavne, poslovne odnose i sl. Pred upućenima stigmatizirana osoba nema potrebu za samokontrolom, skrivanjem niti osjećajem srama. Ta povezanost, međutim, može dovesti do toga da se stigma počne preslikavati i na upućene pa i oni mogu dijeliti sramotu stigmatiziranih jer su povezani s istima (Goffman, 2009 [1963]). U društvenim interakcijama između nestigmatiziranih i stigmatiziranih, može doći i do procesa normiranja i procesa normalizacije. Pri tome, proces normalizacije odnosi se na interakcije upućenoga sa stigmatiziranim, u kojima upućeni nastoje pokazati koliko dubok odnos „normalna osoba“ može razviti sa stigmatiziranom, kao da ona ni nema stigmatu. S druge strane, proces normiranja označava nastojanje stigmatizirane osobe da predstavi sebe kao „normalnu“, pa čak i pod cijenu skrivanja svog nedostatka. Naime, pri samopredstavljanju, stigmatizirana osoba, a poglavito ona bez vidljivog oblika stigme, može koristiti tehnike upravljanja dojmom o sebi, kao što je kontrola informacija koje odaje o sebi ili tehnika skrivanja nedostatka, a sve to s ciljem percepcije o društvenom prihvaćanju i percepcijom poklapanja stvarnog s društvenim identitetom (Goffman, 1974, prema Hromatko i Matić, 2008).

3.3. Podvojenost sebstva između stvarnog i pripisanog društvenog identiteta

Svaka osoba u društvenom kontekstu u svom privatnom i profesionalnom životu obavlja neprebrojivo različitih uloga. Neki najdominantniji oblici kolektivnih identiteta po kojima se ljudi svrstavaju u određene skupine su nacija, religija i rod (Flego, 2010). Riječ je o pripadnosti najrazličitijim malim ili velikim kolektivima kojima pojedinci mogu pripadati i s kojima se mogu više ili manje identificirati. Možemo se manje ili više identificirati s religijom, nacijom, gradom, ideologijom, profesijom i sl. Samim time, postoji pluralitet identifikacija koje mogu slabiti ili jačati kao rezultat socijalnih procesa (Sekulić, 2010). Kompleksnost te identifikacije, Goffman (2009 [1963]) naziva stvarnim identitetom.

S druge strane, postoje društveni procesi koji provode kategorizaciju ljudi u skupine u koje ih uklapaju neovisno o njihovoj samoidentifikaciji (pripisani društveni identitet, prema Goffman 2009 [1963]). Sekulić (2010: 36) navodi primjer: „čovjek u Slavoniji identificira se kao pravoslavac – on nije Hrvat, od njih se razlikuje po vjeri, on nije Srbin, od njih se razlikuje po državi u kojoj živi, kulturi i jeziku. Njega oficijelno klasificiraju kao Srbina, on se unutar

sebe identificira kao pravoslavac.“ Riječ je, dakle, o praksi uguravanja osoba u okvire, koji su nerijetko opterećeni predrasudama i očekivanjima, odnosno praksi pripisivanja stereotipnih karakteristika koje prate taj kolektiv, a koje pojedinac ne mora dijeliti. Takvim kolektivnim identifikacijama vrši se uniformiranje i jednodimenzioniranje pojedinaca na njihov (navodni) kolektivni (i/ili stigmatizirani) identitet (Flego, 2010).

Pri tome, treba imati na umu da su kategorizacija, a samim time i inferiornost stigmatizirane osobe kao njena posljedica, društveno uvjetovani. Diskriminiranje i negativni stavovi nestigmatiziranih prema stigmatiziranima proistječu iz društva; društvo je ono koje uspostavlja okvire, smješta pojedince unutar istih i određuje obilježja koja će se karakterizirati kao (ne)prirodna i (ne)uobičajena (Goffman, 2009 [1963]). Međutim, kao i ostatak društva, kroz proces socijalizacije, stigmatizirana osoba usvaja društvene norme, moralne poretke i društvena očekivanja „(ne)normalnog“. Neuspješno nastojeći ispuniti iste, ta osoba može osjećati podvojenost sebstva - može samu sebe percipirati kao „normalnu“, a ipak biti svjesna da ju ostali takvom ne vide i ne prihvaćaju te da interakcija s njima nije u poziciji ravnopravnosti (Goffman, 2009 [1963]).

Stoga, kada sociološki raspravljamo o identitetima, a osobito o onima čija se identifikacija (stvarni društveni identitet) i kategorizacija (pripisani društveni identitet) ne preklapaju, nije dovoljno obuhvatiti samo jednu od navedenih dimenzija. Štoviše, Sekulić (2010) smatra da općenito nije ispravno pokušavati utvrditi nečiji „pravi“ identitet kroz analizu ili samo klasifikacije ili samo samoidentifikacije, već je sociološki relevantna jedino analiza procesa nastanka i odnosa kategorizacije i samoidentifikacije. Odnosno, na ranije navedenom Sekulićevom (2010: 37) primjeru: *„kakav je proces koji je doveo do pravoslavlja u Hrvatskoj kao primarne identifikacije i koji je proces takvu identifikaciju, koja je, pretpostavljam, bila raširena kao važna samoidentifikacija, supsumirao, uništio i transformirao u srpsku.*“ Iz tog se razloga u raspravi ovog rada, koja slijedi nakon prikaza literature koja obrađuje identitete hrvatskih branitelja Domovinskog rata i njihove djece, nastoji prikazati obje dimenzije identiteta djece hrvatskih branitelja – njihove identifikacije, kao i percepcije o njihovoj kategorizaciji.

3.4. Hrvatski branitelji Domovinskog rata

„Hrvatski branitelj iz Domovinskog rata je osoba koja je organizirano sudjelovala u obrani neovisnosti, teritorijalne cjelovitosti, odnosno suvereniteta Republike Hrvatske.“ (*Zakon o hrvatskim braniteljima iz Domovinskog rata i članovima njihovih obitelji*, NN 121/2017). Broj hrvatskih branitelja obuhvaćenih Popisom stanovništva iz 2011. godine iznosio je 419 922⁸, što znači da su hrvatski branitelji u vrijeme posljednjeg popisa činili oko 10% stanovništva Republike Hrvatske (Šućur, Babić i Ogresta, 2017). Unatoč tome što čine relativno velik udio hrvatskog društva, što u njemu zauzimaju posebno mjesto jer imaju prava i beneficije koje drugim društvenim skupinama nisu dostupne i što se suočavaju s mnoštvom problema, branitelji su iznenađujuće rijetka tema znanstvenih diskursa⁹, a u javnosti i dalje ne postoji konsenzus oko njihova društvenog položaja i razumijevanja njihovih specifičnosti (Šućurović i sur., 2017).

Žunec (2006) veteranski problem, prisutan u svim današnjim i povijesnim društvima, tumači kroz problem tranzicije pojedinca iz vojne i/ili ratne službe u civilni život. Po svršetku rata i/ili službe, isluženi pripadnik sektora sigurnosti, navikao na norme koje u njemu vrijede, odlazi u civilni sektor, unutar kojega vladaju potpuno drugačiji uvjeti i pravila (Žunec, 2006). Društvo od veterana očekuje da poznae obje sfere, da s lakoćom iz jedne prelazi u drugu, kao i da se u obama spretno snalazi. Međutim, kada vojnik postaje veteran, on postaje dio civilne skupine, a istodobno ima iskustvo civilizacijske suprotnosti. Iz tog razloga veteranska tranzicija nije usporediva s niti jednim drugim umirovljenjem ili prijelazom iz jedne u drugu profesije. Veteranu je teško izvršiti opisanu tranziciju, osobito bez vanjske pomoći (Žunec, 2006). Uz ovakvu univerzalnu problematiku tranzicije iz vojno-ratnog u civilni sektor, u slučaju hrvatskih branitelja, problem veteranske resocijalizacije dodatno je otežan kompliciranim poslijeratnim

⁸ Ta brojka čini 83% svih branitelja koji su upisani u Registar branitelja i 90% živih branitelja koji su evidentirani u Registru branitelja (Šućur, Babić i Ogresta, 2017).

⁹ Što se znanstvenog diskursa tiče, njegovo pomanjkanje na temu veteranskog pitanja ističu gotovo svi autori koji su se uhvatili u koštac s temom (Žunec, 2006; Šućurović i sur., 2017; Šućur i sur. 2017; Dobrotić, 2007; Popović, 2016; Schuy i sur., 2018, i dr.). Postojeći radovi temu veterana u najvećoj mjeri obrađuju iz medicinskog, psihijatrijskog ili povijesnog pristupa. U društvenim znanostima, točnije u sociologiji, primjetno je pomanjkanje studija koje bi nadilazile evidentiranja određenih socioekonomskih obilježja veteranske populacije, a koje bi problem veteranske populacije nastojale promotriti u okviru različitih društvenih teorija koje sociolozi inače upotrebljavaju kao referentne okvire pomoću kojih se nastoji tumačiti i bolje razumjeti društvene fenomene ili skupine. Žunec (2006) temeljni uzrok tomu vidi u činjenici da se kao znanost, sociologija relativno kasno priklonila istraživanjima općenito ratova i vojske, a unutar hrvatske sociološke scene navedenim se temama bavi tek nekolicina autora. Konkretno, temu rata, vojske i hrvatskih branitelja sa sociološkog aspekta u Hrvatskoj su do sada obrađivali uglavnom samo kolege s Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, gdje se ističu radovi dr.sc. Ozrena Žuneca, red. prof., dr.sc. Krune Kardova, izv. prof., dr.sc. Dragana Bagića i izv. prof., dr.sc. Petre Rodik, doc.

društvenim kontekstom u Hrvatskoj. Naime, usporedno s ratom, u Hrvatskoj je trajao proces zamršenih političkih gospodarskih i socijalnih promjena koje su društvo trebale preobraziti iz socijalističko-komunističkog u liberalno-demokratski i kapitalistički sustav. Skladno s time, dešavalo se smanjenje uloge države u stanovanju, zapošljavanju, obrazovanju i zdravstvu, događala se privatizacija i uvođenje tržišne logike, kao i špekulacije kapitalom, a sve je to dovelo do nestanka brojnih radnih mjesta. Kada su se hrvatski vojnici vratili kući 1995. godine, zatekli su bitno drugačije društvene prilike te su svoje specifične probleme povezane s poslijeratnom resocijalizacijom u univerzalnom smislu, morali rješavati u novonastalim uvjetima dinamične restauracije kapitalizma (Begić, Sanader, Žunec, 2007).

3.4.1. *Fizičke i psihičke teškoće kao prepreka resocijalizaciji*

Problem veteranske tranzicije u univerzalnom smislu ogleda se ponajprije u teškoćama i posljedicama koje mnogi veterani trpe zbog zadobivenih fizičkih i psihičkih trauma (Žunec, 2006). Prema podacima istraživanja koje su proveli Šućur i sur. (2017) čak 23,2% hrvatskih branitelja zbog dugotrajnih bolesti, starosti ili invalidnosti ima teškoće u obavljanju nekih svakodnevnih aktivnosti (Šućur, Babić i Ogresta, 2017). S druge strane, u ratu zadobivene psihičke traume možda su najveći zdravstveni problem za veteransku populaciju. Oboljenje ratnih veterana od PTSP-a¹⁰ općenito procjenjuje se na otprilike 9-31%, dok se oboljenje hrvatskih branitelja Domovinskog rata procjenjuje na oko 18% (Boričević Maršanić i sur. 2014). Kao psihijatrijski poremećaj, PTSP može značajno utjecati na općenito zdravstveno stanje osobe i uvelike smanjivati njenu funkcionalnost na socijalnom, radnom i obiteljskom planu. Čak i bez pojave PTSP-a, veterani se često nose s teškoćama reintegracije; uz PTSP, reintegracija postaje još kompleksniji izazov (Schuy i sur., 2018).

3.4.2. *(Ne)postojanje kulture zahvalnosti i podvojenost sebstva*

Popović (2016) razjašnjava kako veteranovo individualno iskustvo psihotraume uvelike ovisi o njegovoj interakciji s društvom u poslijeratnom razdoblju i percepciji (ne)postojanja „kulture zahvalnosti“. Pod kulturom zahvalnosti, Popović (2016) podrazumijeva percepciju zahvalnosti i poštovanja koji su društveno ukorijenjeni i kod onih članova društva koji nisu izravno sudjelovali u ratu, kako kod veteranovih istovremenika, tako i kod mlađih i tek nadolazećih generacija (Popović, 2016). Pri tome, treba imati na umu da to što je ratni veteran, pojedincu (i cijeloj skupini kojoj pripada) daje osjećaj posebne vrijednosti, to je temelj njihove

¹⁰ PTSP (posttraumatski stresni poremećaj) je termin za psihijatrijski poremećaj od kojega obolijevaju osobe koje su u nekom životnom trenutku bile izložene životno ugrožavajućem iskustvu (Boričević Maršanić i sur. 2014).

samosvijesti, pa u njihovom identitetu postoji i osjećaj uzvišenosti u odnosu na ostatak društva (Žunec, 2006). Ukoliko veteran sebe vidi kao osobu „posebne vrijednosti“ (stvarni društveni identitet), a percipira nepostojanje kulture zahvalnosti u društvu (pripisani društveni identitet), dolazi do podvojenosti sebstva, koja može djelovati izrazito nepovoljno na njegovu samopercepciju, reintegraciju i poslijeratni oporavak.

Bez imalo upitnosti, kultura zahvalnosti u Hrvatskoj zakonski je ustrojena. Komparativno gledano s drugim državama neposrednog iskustva rata, Republika Hrvatska je svojim braniteljima predodredila širok raspon prava socijalne zaštite i pomoći pri reintegraciji (Dobrotić, 2008). Ujedno, a što u mnogim državama ne postoji, Hrvatska je osnovala Ministarstvo hrvatskih branitelja, čiji je cilj „*hrvatskim braniteljima i stradalnicima Domovinskog rata osigurati da njihove zasluge u obrani Domovine budu trajno i dostojanstveno vrednovane, a njihova žrtva nikad zaboravljena.*“, a misija „*Zaštiti (...) interese i dignitet svih sudionika rata i dosljedno provoditi javne politike u cilju osiguravanja adekvatne zdravstvene i socijalne skrbi onima kojima je Hrvatska najzahvalnija.*“ (Ministarstvo hrvatskih branitelja, [poveznica](#), 22.11.2021.).

Međutim, provedena istraživanja pokazuju da branitelji nemaju percepciju postojanja *kulture zahvalnosti*: oni prema ostatku društva često osjećaju nelagodu, smatraju da je društvo potpuno nezainteresirano za njih i njihove probleme, kao i njihove priče (Žunec, 2006). Osjećaj izoliranosti koji branitelji osjećaju i doživljavaju jasno je čitljiv iz jedne ankete, provedene neposredno nakon rata u Zagrebu, čiji su rezultati pokazali kako 64% branitelja smatra da nisu, izuzev kruga svojih prijatelja, imali ikavke prilike otvoreno pričati o svojim ratnim pričama i iskustvima. U istoj anketi, njih čak 68 % izjavilo je kako im je prilikom povratka u civilni život društvo nedovoljno pomoglo (navedeno u Šetka 1997:15, prema Žunec, 2006).

Unatoč dobronamjernim pokušajima resocijalizacije veterana, vrtlog veteranskog problema često je nerješiv - čak i kada društvo prema njima osjeća empatiju te ih u sklopu državne politike doživljava i tretira kao specifičnu socijalnu skupinu. U konačnici, nakon teškog iskustva rata, društva se nastoje okrenuti novim interesima i temama, a zaboraviti razdoblje koje mnogim veteranima predstavlja trenutak najviše vrijednosti za cijelu naciju, pa i vrhunac njihova života i identiteta. Između civilne i ratno-vojne sfere razlika je, čini se, prevelika da ju programi civilnih resocijalizacija mogu u potpunosti prevladati, pa veterani kao skupina u društvu uglavnom ostaju stranci (Žunec, 2006). Unatoč tome što Žunec (2006) ističe univerzalističku nemogućnost potpunog ostvarenja kulture zahvalnosti u bilo kojem društvu

zbog navedene suštinske suprotstavljenosti vojno/ratne i civilne sfere, percepcija (ne)postojanja kulture zahvalnosti u Hrvatskoj uvjetovana je još nekim kontekstualnim pitanjima, razjašnjenim u sljedećim poglavljima.

3.4.3. Pitanje „lažnih“ i „pravih“ branitelja - Registar hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata

Jedan od glavnih izvora nezadovoljstva braniteljske populacije leži u činjenici da je pitanje konačnog broja i statusa branitelja Domovinskog rata još uvijek neriješeno. Pod time se prvotno misli na osporavanja sudjelovanja dijelu osoba u vojnim akcijama, a ponajviše na nezaslužena dodjeljivanja statusa i fenomen „lažnih“ branitelja (Šućurović i sur., 2017). S ciljem rješavanja tog problema, Ministarstvo hrvatskih branitelja izradilo je *Registar hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata* (prvo *Jedinstveni registar hrvatskih branitelja*), čija je namjera upravo bila da se „s obzirom na spekulacije o broju ljudi koji su sudjelovali u Domovinskom ratu (...) objavi popis hrvatskih branitelja te da se njegovom objavom napokon zaustave spekulacije koje štete časti hrvatskih branitelja i dignitetu Domovinskog rata.“ (Ministarstvo hrvatskih branitelja, [poveznica](#), 22.11.2021.).

Međutim, s tom dobrom namjerom stvoren je kontraučinak. Naime, još se u *Jedinstvenom registru hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata* objavljenom 2005. godine, na iznenađenje čitave javnosti, našlo više od 480 000 pojedinaca (Franičević 2005.; Sever Šeni 2005., prema Žunec, 2006). Osobito su burne bile reakcije branitelja, koji su tvrdili da je broj onih kojima je priznat status branitelja nerealno velik i da se radi o nepravednom dodjeljivanju statusa mnogima radi ostvarivanja materijalnih beneficija. U raspravama o temi, zaredali su se zajedljivi i neugodni komentari, a dolazili su i od samih branitelja (Šućurović i sur., 2017). Negativna reakcija branitelja ne iznenađuje s obzirom da vojnici, kako ističe Žunec (2006), često vjeruju u sveto poslanje svoje (obrane) nacije i svjesno zanemaruju svoje osobne ili partikularne interese, pa na članove društva koji radi vlastita obogaćivanja zgrću dobra gledaju vrlo prijezirno „kao sebične gramzivce nedostojne njihove nesebične i uzvišene žrtve.“ (Žunec, 2006:19). Međutim, objava Registra poljuljala je *kulturu zahvalnosti* u čitavom društvu, pa je pojam branitelji u medijima i javnosti od nečeg pozitivnoga postao nešto s iznimno negativnom konotacijom koristoljublja i nezasluženih prava (Solić, 2009, prema Šućurović i sur., 2017).

3.4.4. Pitanje prava i pomoći u resocijalizaciji

Kako je ranije istaknuto, veteranska tranzicija nije usporediva s niti jednim drugim umirovljenjem ili prijelazom iz jedne u drugu profesije. Društvo stoga sustavno intervenira u

pitanje veteranske tranzicije tako što veteranima daje različite povlastice i prava koja su u načelu značajno viša od povlastica i prava koje ostali članovi društva uživaju nakon umirovljenja. Na prvom su mjestu novčane naknade, odnosno mirovine i invalidnine. Potom slijede različiti oblici zdravstvenih usluga i zaštite te pravo na udomljenje u starosti i stambeno zbrinjavanje. Tu su zatim i pomoć u obrazovanju, u poduzetništvu, u osposobljavanju i samozapošljavanju, kao i za vrijeme nezaposlenosti. Na posljetku, postoje i razne porezne i druge olakšice. Ovo pokazuje kako je kompenzacija vojno-ratne službe u društvu prisutna te da podrazumijeva ne samo financijsku naknadu, nego i pomoć u različitim aspektima prelaska u civilni sektor kao što je obrazovanje, rješavanje stambenog pitanja, zaposlenja ili razvijanja poduzetništva (Dobrotić, 2008).

Iako ne primaju svi branitelji sve raspoložive beneficije i prava, iznenađujući je raspon raspoloživih povlastica. Stoga se postavlja pitanje: koliki su dosezi čina ratnih veterana da se kompenziraju na toliko razina? Odgovor sadrži dva razloga. Naime, pravima se prvotno i najvažnije veteranima koji su u ratu izgubili ključne kapacitete za aktivno sudjelovanje u civilnom životu olakšava resocijalizacija te se stvara kompenzacija za teškoću prelaska iz ratne sfere u civilni život (Begić, Sanader, Žunec, 2007). Drugi razlog iznosi Žunec (2006) koji smatra da su beneficije i prava branitelja mnogobrojne iz razloga što civilizacija nema pandana za apsolutnu žrtvu vojnika i njihovu spremnost da daju svoj život za zajednicu, pa se prava i povlastice mogu promatrati kao svojevrsna zahvala za takav nesebičan čin.

Međutim, kako nečiju spremnost na žrtvu vlastitog života nije moguće kompenzirati, veterani s datim pravima nikada ne mogu u potpunosti biti zadovoljni niti smatrati da je njihova žrtva apsolutno kompenzirana (Žunec, 2006). S druge strane, civili, koji nemaju takvo vojničko iskustvo rata, mogu smatrati kako su prava i beneficije koje veterani uživaju pretjerane. S obzirom da društvo, odnosno država, raspolaže ograničenim sredstvima, neki građani bez iskustva vojne službe ili rata nastoje ratna vremena ostaviti u prošlosti, pa s nezadovoljstvom i ogorčenjem poimaju veterane o kojima skrbi država i smatraju ih besposlenim i nekim povlastičarima koji egzistiraju na račun radišnog ostatka društva (Žunec, 2006).

3.4.5. Stigma nerada i koristoljublja i teške ili lažne mentalne bolesti

Istaknuto je kako u javnosti postoji poimanje veterana kao onih o kojima skrbi država, besposlenim i nekim povlastičarima (Žunec, 2006). Tomu doprinosi tretman braniteljske populacije u medijima, gdje ih se uzastopce proziva zbog dobivenih prava te ih se stigmatizira kao parazite hrvatskog društva (Šućurović i sur., 2017). Iako znanost nema takav pristran i

ideologiziran izričaj, pozitivnijoj slici ne pridonosi ni dominantan pristup u stručnim i znanstvenim analizama i istraživanjima ratnih veterana u kojima se veterane prvenstveno promatra kao “grupu prava” (Kardov i Bagić 2017). Kao svojevrsan protuargument, tu valja navesti jedan zanimljiv podatak kojeg donose Šućur i sur. (2017), a tiče se položaja i aktivnosti braniteljske populacije na tržištu rada u starosnoj dobi 30 – 64. Naime, podaci iz Popisa 2011. pokazuju da je postotak zaposlenih hrvatskih branitelja spomenute dobne skupine veći za 4,4% od postotka ukupno zaposlenih u stanovništvu; odnosno, u dobi 30 – 64 godine je zaposleno tek 57,5% stanovništva, dok je hrvatskih branitelja u istoj dobi zaposleno 61,9%. Navedeni podatak najbolje ruši uvriježenu predrasudu o braniteljima kao društvenoj skupini koja je pretežito neaktivna na tržištu rada te živi na teret društva, od tzv. socijalnih naknada (Šućur, Babić i Ogresta, 2017).

Uz stigmu nerada i koristoljublja, u javnosti i medijima je termin branitelji nerijetko sinonim za PTSP (Šućurović i sur., 2017), gdje se on obično predstavlja ili kao neko ekstremno teško i agresivno psihičko oboljenje ili kao nepostojeći, izmišljeni i prenaplašeni poremećaj koji se koristi da se branitelji domognu invalidskih mirovina (Vukušić i sur., 2003, prema Šućurović i sur., 2017). Što se potonjeg tiče, naime, i od strane politike i od strane javnosti propitkivano je pitanje istinitosti oboljenja hrvatskih branitelja od PTSP-a. U pozadini svega leže pojedinci koji su, u teškoći dijagnosticiranja psihičkih poremećaja koji nastaju kao posljedica ratnih trauma, vidjeli priliku da izmanipuliraju stručnjake, državu i društvo te steknu invalidski status i na jedan krajnje nepošten i nemoralan način ostvare prihode i prava koje branitelji - invalidi uživaju. Napadi su dolazili od javnosti, ali ponekad i od same struke, pa je vlada čak potaknula i revizije statusa, iako isto nije dugoročno urodilo plodom niti riješilo problem (Šućurović i sur., 2017). Međutim, najveći problem ove kontroverze leži u nezahvalnoj poziciji u koju su (zaista) oboljeli branitelji stavljeni. Njihova već narušena psihološka stabilnost dovedena je u pitanje i popraćena osudama o lažiranju zdravstvenog stanja radi interesa i vlastitog probitka. Ovdje je nužno ponoviti da veterani na članove društva koji radi vlastita obogaćivanja zgrću dobra gledaju vrlo prijezirno, pa optužba da oni sami nepravедno zgrću dobra djeluje izrazito nepovoljno na oporavak (zaista) oboljelog branitelja.

Skladno s time, stigma može biti odlučujući čimbenik koji prijeći veterane oboljele od PTSP-a da potraže stručnu pomoć (Schuy i sur., 2018). Šućurović i sur. (2017) takvu vrstu stigmatu nazivaju procesom „sekundarne viktimizacije“ definiran kao društvenu povredu pojedinaca oboljelih od posttraumatskog stresnog poremećaja od strane društvene okoline koja oboljele osuđuje, okrivljava ili njihov psihički poremećaj ne doživljava kao stvarnu bolest. U

Hrvatskoj je, po mišljenju Šućurović i sur. (2017) sekundarna viktimizacija itekako prisutna, a na njenu je pojavu uvelike utjecala politizacija Registra, negativne izjave političara te emitiranje negativnog prikaza o braniteljima i njihovom oboljenju u medijima.

3.5. *Djeca hrvatskih branitelja Domovinskog rata*

Ono što je u prethodnom poglavlju istaknuto po pitanju pomanjkanja znanstvenog diskursa na temu veteranskog pitanja (u sociologiji općenito i u hrvatskom kontekstu), još je izraženije kada je u pitanju tematika djece veterana, a osobito djece hrvatskih branitelja Domovinskog rata. Najzastupljenija je medicinska literatura (pitanje „sekundarne traumatizacije“), a potom slijede tek malobrojni radovi u kojima se djeca branitelja promatraju kao ranjiva ili stigmatizirana skupina.¹¹ U narednim dijelovima rada prikazani su aspekti identiteta djece branitelja koji su obrađeni u relevantnoj literaturi, pri čemu treba imati na umu da njihove identitete čine i drugi elementi samoidentifikacije i kategorizacije.

3.5.1. *Žrtve sekundarne traumatizacije*

Ratno, a i poslijeratno razdoblje u Hrvatskoj obilježili su ne samo materijalni gubici i razaranja nego i zdravstvene i psihološke posljedice na stanovništvo. Veterani su doživjeli razna tjelesna, psihička i emotivna povrjeđivanja i materijalne gubitke, čime su oni izravne žrtve rata. Međutim, neizravna ratna žrtva postali su veterani članovi obitelji. Riječ je o tzv. sekundarnoj traumatizaciji, koja je prema dostupnim podacima prisutna u čak 30% veteranskih obitelji (Bilešić i Vuletić, 2010). Odgoj od strane veterana oboljelog od PTSP-a može biti stresno iskustvo za dijete, štoviše može uključivati i različite oblike zlostavljanja i maltretiranja, što su sve čimbenici koji mogu uzrokovati depresiju, anksioznost, niže samopoštovanje, probleme u ponašanju, lošu akademsku uspješnost i sl. (Cozza i sur., 2013). Schuly i sur. (2018) također navode kako uz veterana oboljelog od PTSP-a, članovi obitelji također mogu imati ozbiljnih financijskih poteškoća i manje razvijen socijalni život, što sve proizlazi iz činjenice da oni svoj svakodnevni život nerijetko moraju prilagođavati i podređivati potrebama oboljelog člana obitelji (Schuy i sur., 2018). Ovu su pojavu potvrdili studenti djeca branitelja koji su sudjelovali u istraživanju Puzić i sur. (2021)¹²; točnije naglasili su da se kao glavna prepreka koju općenito

¹¹ Schuy i sur., (2018) upozoravaju na krajnje sužen broj istraživanja koja su ispitivala iskustvo stigmatizacije i njenih posljedica na različite aspekte života kod članova obitelji veterana.

¹² Istraživanje koje su Puzić, Baketa, Baranović i dr., proveli 2021. fokusiralo se na studente koji pripadaju podzastupljenim i ranjivim skupinama, a jedna od tih skupina bila su studenti djeca branitelja. Istraživači su sa studentima djecom hrvatskih branitelja proveli dvije fokus grupe (u jednoj pet, a u drugoj sedam sudionika) te jedan intervju (Puzić, Baketa, Baranović i dr., 2021.).

djeca branitelja imaju u uspješnom studiranju ističu teške obiteljske situacije i problematični obiteljski odnosi te financijske poteškoće, što je čitljivo iz priloženih citata:

„Sandra: Isto tako. Meni je ok, nikad nisam imala prepreku zbog toga, ali ima djece branitelja koja jednostavno, njihovi roditelji su izašli jako oštećeni iz toga. I psihički i neki i fizički i možda na taj način na svoju djecu, neželjeno, prebacuju taj psihički teret. Ne znam, sad da ne ulazim u detalje, ali na taj način mogu nesvjesno psihički svojoj djeci otežat jer stavljaju psihički neki teret zbog toga što su oni proživjeli.“ (Puzić i dr., 2021.:107).

„Jadranka: Imam prijateljicu, otac joj je izašao, koji je invalid i mirovina mu nije dovoljna da ju pošalje na fakultet. I nema dovoljno financijskih sredstava da ju podupre. Njih je troje i ona nije ostvarila šansu.“ (Puzić i dr., 2021.:106).

3.5.2. Prijenos stigme i zamjenska stigma

Osim što mentalna bolest sama po sebi ima težak učinak i predstavlja velik teret za branitelje, kao i njihove članove obitelji, istodobno oboljeli često doživljavaju stigmatizaciju i diskriminaciju zbog mentalne bolesti. Stigmatizacija, međutim, nema utjecaj samo na osobu oboljelu od mentalne bolesti (sekundarna viktimizacija), nego i na one koji su usko povezani sa stigmatiziranom osobom (Schuy i sur., 2018). Schuy i sur. (2018) razjašnjavaju kako stigma na članove obitelji stigmatizirane osobe može utjecati na dva načina. Prvi je način taj da članovi obitelji i sami postanu žrtve stigmatizacije zbog bliskosti sa stigmatiziranom osobom. Drugi je način proces tzv. zamjenske stigme, koji se događa kada članovi obitelji doživljavaju negativne emocije jer primjećuju utjecaj koji diskriminacija i predrasude imaju na stigmatiziranog člana njihove obitelji.

Dakako, procesi utjecaja stigme veterana o kojem govore Schuly i sur. (2018), ne odnose se samo na pitanje mentalnog zdravlja, nego obuhvaćaju i „stigmu bivših vojnika“, koja se u istraživanju koje su proveli Schuly i sur. (2018) događala kada su se sugovornici izravno susretali s negativnim stavovima i komentarima prema vojnoj prošlosti člana svoje obitelji ili kada bi zapazili stigmatizaciju veterana i njome bili posredno pogođeni (Schuy i sur., 2018). Iako Schuy i sur. (2018) ističu kako ova stigma do sada nije primijećena ni u jednom vojnom kontekstu osim njemačkih oružanih snaga, koncept je moguće primijeniti i na kontekst

hrvatskih branitelja i njihove djece, koji, zamjensku stigmu i prijenos stigme mogu doživjeti ako njihov roditelj/i doživi stigmu „lažnog“ branitelja, koristoljublja i/ili nerada.¹³

3.5.3. Djeca branitelja kao grupa prava

U poglavlju o pitanju prava i pomoći u resocijalizaciji branitelja pojašnjeno je kako društvo sustavno intervenira u pitanje veteranske tranzicije tako što veteranima daje različite povlastice i prava, a sve to iz dva razloga: kao olakšanje resocijalizacije zbog u ratu izgubljenih kapaciteta za aktivno sudjelovanje u civilnom životu te kao kompenzacija i zahvala za apsolutnu žrtvu vojnika i njihovu spremnost da daju svoj život za zajednicu. Međutim, određena prava ostvaruju i djeca branitelja (točnije djeca smrtno stradalih hrvatskih branitelja, djeca zatočenih ili nestalih branitelja, djeca hrvatskih ratnih vojnih invalida te djeca dragovoljaca Domovinskog rata). Ta su prava uređena *Zakonom o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji* (NN 125/21), a riječ je o pravu na obiteljsku mirovinu, prednosti pri zapošljavanju, pravu na stambeno zbrinjavanje, oslobođenju od plaćanja upravnih, sudskih i javnobilježničkih pristojbi, prava na obiteljsku invalidninu, prava na jednokratnu novčanu pomoć, prednosti pri smještaju u studentske i učeničke domove, pravu na besplatne udžbenike i pravu na stipendiju. S time da, treba naglasiti, ne ostvaruju sve gore navedene skupine djece sva navedena prava, a za ostvarenje nekih od prava također postoji i uvjet visine redovitih mjesečnih prihoda po članu kućanstva (*Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji*, NN 125/21).

No, gore navedena objašnjenja zbog kojih društvo branitelje tretira kao posebnu društvenu skupinu ne vrijede kada su u pitanju njihova djeca budući da ona nisu u ratu izgubila tjelesne i psihičke kapacitete, niti su svoj život žrtvovala za zajednicu. U drugu ruku, davanje određenih prava i povlastica djeci branitelja može se shvatiti i kao dodatna kompenzacija braniteljima za njihovu nesebičnu žrtvu i/ili kao kompenzacija za odrastanje bez roditelja/uz roditelja koji je u ratu izgubio određene kapacitete za aktivno sudjelovanje u civilnom životu. U svakom slučaju, mišljenja javnosti o ovom pitanju podvojena su, pa čak i među samom djecom branitelja. Primjerice, u istraživanju koje su proveli Puzić i sur. (2021.) studenti djeca branitelja izrazili su različite stavove o mogućnostima ostvarivanja dodatnih bodova i prednosti

¹³ Pretežito negativno javno mišljenje o inozemnim vojnim operacijama njemačke vojske zasigurno je još uvijek snažno uvjetovano njemačkom poviješću, zbog čega se vojnici i njihove obitelji danas suočavaju sa snažnim negativnim reakcijama većine njemačkog stanovništva i bivaju stigmatizirani na račun svoje službe (Schuy i sur. 2018). Hrvatski kontekst ne može se komparirati s njemačkim kao istovjetan, za to bi trebalo provesti obimno istraživanje javnog mišljenja; ali je moguće usvojiti koncept i primijeniti ga na proces prijenosa i zamjenske stigme aspekata koji su utvrđeni za hrvatske branitelje.

pri upisu na studij na temelju prava za djecu hrvatskih branitelja, odnosno neki su imali argumente za, drugi argumente protiv takvih povlastica (Puzić, Baketa, Baranović i dr., 2021.). U pomanjkanju sličnih stručnih istraživanja koja bi oslikala podvojenost u stavovima što javnosti, a što same djece branitelja po pitanju prava i povlastica za djecu hrvatskih branitelja, za dodatnu argumentaciju mogu poslužiti komentari s internetskih foruma¹⁴. Za primjer će se uzeti rasprava na Sportnet forumu (RTL) na temu *Privilegije za djecu branitelja*, započeta 14. srpnja 2006. godine. Točnije, tema rasprave je privilegirani upis za visokoškolsko obrazovanje za djecu branitelja. Iz komentara sudionika možemo iščitati različite stavove o pravima i povlasticama djece branitelja, koje možemo ugrubo podijeliti u tri tipa: zagovaratelje, protivnike te djelomične zagovaratelje/protivnike. Pod potonjim, podrazumijevaju se osobe koje smatraju da djeca branitelja trebaju imati određena prava i povlastice, ali da neka od postojećih štete i njima i društvu.

Kao primjer tipa „zagovaratelja“, jedan čitatelj, na navedenom forumu 14. srpnja 2006. u 12:52 sati ističe: *„Toj djeci treba pomoc koliko se god moze. Nije lako odrastat bez roditelja. Pitan se za koga su se oni uopce borili kad se sve tako lako zaboravlja?? Ne bi da in zivot ionako nije paka, pa jos i ovo. Sramota!!“*. Primjer tipa „protivnika“, 14. srpnja 2006. u 12:21 sati piše: *„Evo ja sam isto da se ukinu te privilegije djeci branitelja...“*. Naposljetku, kao primjer „djelomičnog zagovaratelja/protivnika“, jedan sudionik 14. srpnja 2006. u 18:23 sati ističe: *„Ja bi toj dijeci dao neke pogodnosti.. Recimo dao bi im besplatno neke knjige iz prijašnjih generacija, pa besplatno dom, još neke prihode možda, i ne znam što još.. No ići prilikom upisa na faks gurati svu djecu i branitelja ispred ostalih je jako glupo i jako nekorektno..“*. Značajno je da na odabranom primjeru rasprave najbrojniji sudionici predstavljaju upravo tip „djelomičnog zagovaratelja/protivnika“. Takvi sudionici rasprave argumentiraju da su za neke vrste pomoći koje izravno pomažu djeci branitelja, ali ne za one koje bi bile na uštrb ostalih članova društva i koje bi samim time djecu branitelja učinile podložnima stigmatizaciji (Sportnet forum, [poveznica](#), pregled izvršen 24.11.2021.).

Iz navedenog pregleda dostupne literature može se zaključiti kako su identiteti djece branitelja obrađivani tek s tri aspekta. U medicinskoj literaturi, obrađuje se ponajviše aspekt mentalnih posljedica sekundarno traumatizirane osobe, pa isti možemo definirati kao identitet sekundarno traumatizirane osobe s mentalnim posljedicama. Zatim, na temelju rezultata

¹⁴ Treba naglasiti da ovdje cilj nije donesti sud o tome trebaju li djeca branitelja biti posebna društvena skupina i skladno s time ostvarivati određena prava i povlastice, nego je primarna namjera pokazati da oko navedenog pitanja postoji izričito društveno neslaganje, koje ujedno može dovesti do pojave diskriminacije i stigme.

istraživanja koje su proveli Schuly i sur. (2018), proizlazi da djeca branitelja mogu biti nosioci identiteta stigmatizirane osobe, koji ih zahvaća prijenosom ili zamjenskom stigmom zbog stigmatizacije njihova roditelja. Naposljetku, pregled literature i medijskog prostora, doveo je do zaključka da se djeca branitelja spominju u još jednom kontekstu – kao nosioci identiteta grupe prava.

Iako obimom skromna, dostupna literatura i način na koji su identiteti djece branitelja u njoj prikazani bila je iznimno korisna kao usmjerenje u istraživanju kojeg ovaj rad prikazuje. Prvotno, istraživački pristup bio je usmjeren na prikupljanje podataka o aspektima koje sugovornici prepoznaju kao relevantne za svoj identitet djeteta branitelja i identitet djece branitelja općenito. Međutim, na temelju saznanja Schuly i sur. (2018), zaključeno je kako u obzir treba uzeti i mogućnost postojanja identiteta stigmatizirane osobe na temelju prijenosa ili zamjenske stigme, zbog čega je dio pitanja u protokolu usmjeren i na njihovo viđenje identiteta branitelja. Zatim, činjenica da su djeca branitelja u literaturi i u medijskom prostoru prikazana kao nosioci identiteta sekundarno traumatizirane osobe s mentalnim posljedicama, identiteta stigmatizirane osobe te nosioci identiteta grupe prava, usmjerila je dio fokusa interpretacije istraživanjem prikupljenog materijala na prepoznavanje istih u iskazima sugovornika. Naposljetku, s obzirom da je pregledom literature utvrđeno da društvo i djeca branitelja sama imaju podvojena mišljenja djeci branitelja kao grupi prava, u analizi se općenito obraćala posebna pažnja kako na sličnosti, tako i na različitosti u interpretacijama identiteta i njegovih aspekata kod sugovornika.

4. Istraživačka pitanja

Kao što je to ranije navedeno, cilj provedenog istraživanja bio je kroz razgovore sa sugovornicima razumjeti što znači biti dijete veterana te kakvu i koliku ulogu je odrastanje uz branitelja ostavilo na formiranje njihova identiteta, samopredstavljanje istoga u društvu i percepcije toga kakvima ih društvo vidi. Sukladno tome, formirana su sljedeća istraživačka pitanja:

1. Kako sebe doživljavaju djeca branitelja?
2. Koja je slika o braniteljima i djeci branitelja prisutna u hrvatskom društvu iz perspektive te djece?
3. Kako djeca branitelja upravljaju aspektima svog identiteta u javnom prostoru?
4. Što je za djecu branitelja poželjna slika branitelja i njihove djece u hrvatskom društvu?

5. Metodologija

Ovim radom i istraživanjem koje on prikazuje imam za cilj produbiti čitateljevo razumijevanje identiteta djece branitelja. U fokusu je dakle razumijevanje i interpretacija određenog konstrukta. Temu sam odabrala iz osobnih razloga. Sama kao dijete branitelja, branitelje i njihovu djecu promatram kao društveni fenomen vrijedan istraživanja, što ću dublje pojasniti u posebnom potpoglavlju *Samopozicioniranje*. Smatram da društvo nije dovoljno upoznato s težinom odrastanja uz prisustvo sekundarne traumatizacije. Iako se ovaj rad ne bavi isključivo ovim problemom, nego i drugim aspektima identiteta djece branitelja, kao autorica iz osobnih razloga stavljam naglasak na isti.

Sukladno s pojašnjenjem teme i njenog odabira, nužno je definirati pristup korišten u ovom radu. Crotty (1998, u Doolan 2020) kaže: „Ne postoji nas puno koji započnemo istraživanje sa epistemologijom kao početnom pozicijom. ‘Ja sam konstrukcionista, stoga ću istraživati’... Tipično započinjemo sa nečim što nas zanima iz života, nekim istraživačkim problemom koji treba riješiti, pitanjem na koje treba odgovoriti”. Svjesna razine svog sociološkog znanja i ograničenja svojih istraživačkih mogućnosti kao mlade istraživačice, ni sama ovaj rad nisam započela na način koji Crotty (1998, u Doolan 2020) ističe kao inače rijedak. Stoga sam već u drugoj rečenici ovog metodološkog poglavlja konstatirala da je polazište ovog rada bilo u odabiru teme koja mi je životno bliska. Dakle, korišteni epistemološki i teorijski pristup nije odabran zbog moje preferencije ili s mišlju da je općenito bolji u odnosu na ostale pristupe. Odabran je kao najprikladniji za izabranu temu i pitanja koja se žele saznati. Iz navedenog, temi se prilazi iz konstruktivističke epistemološke paradigme, odnosno društveno konstruktivističke (interpretativne) teorijske paradigme. Metodološki se temi pristupa iz perspektive simboličkog interakcionizma, odnosno Goffmanove dramaturške teorije i to zbog njene prikladnosti za istraživanje identiteta, identitetskog samopredstavljanja i predstavljanja stigmatiziranog identiteta. Nadalje, izabrana je kvalitativna metoda polustrukturiranog intervjua, a razlog odabira iste leži u fleksibilnosti metode koja je potrebna da bi se slojevito odgovorilo na postavljena istraživačka pitanja. Pod tom fleksibilnošću smatram činjenicu da se sugovornicima postavljaju ista pitanja, ali da ovisno o situaciji i odgovorima, ona mogu biti moderirana (Milas, 2005).

Nakon promišljanja o temi i načinu njezine razrade, prva faza istraživanja bilo je definiranje istraživačkih pitanja, izrada protokola i odabir sugovornika. Odabran je ciljani uzorak od šest sugovornika, tri žene i tri muškarca. Tu je važno naglasiti da cilj nije usporedba

odgovora između žena i muškaraca, spol nije bio u istraživačkom fokusu, nego su sugovornici odabrani prikladno, kao nositelji identiteta djeteta branitelja. Sugovornici imaju između 24 i 30 godina. Dvoje živi u malom, seoskom mjestu, troje u gradu, a jedan u inozemstvu. Četvero sugovornika osobno poznajem, dok sam do dvoje dospjela putem poznanstava. Tri su intervjua provedena uživo, a tri putem video poziva. Razlog nemogućnosti da se i ti intervjui provedu uživo leži u otežanim okolnostima putovanja u vrijeme COVID-19 krize i želji sugovornika da izbjegnju fizički kontakt. Najkraći intervju je trajao 46:45, a najduži 1:32:12.

Iako su u protokolu neka od pitanja bila privatne naravi, zbog čega su potencijalno mogla izazivati nelagodu kod sugovornika/ca, ipak u odgovaranju nije postojao neki veći problem. Tek je jedan od sugovornika u početku pokazivao određenu neopuštenost u razgovoru, za koju je teško odrediti je li ju izazvala narav pitanja ili činjenica da smo neznanci, ponajviše jer je napetost kasnije iščezla. Iako je opsežnost navedenog intervjua nešto manja u odnosu na ostale, sugovornik je u konačnici odgovorio na sva pitanja iz protokola, zbog čega sam odlučila i taj intervju uvrstiti u analizu. Moguće da je upravo identifikacija sugovornika s istraživačicom kao djetetom branitelja s PTSP-om bila od poticajne važnosti za dobivanje odgovora relevantnih za razumijevanje različitih dimenzija identiteta djeteta branitelja, kako pozitivnih tako i negativnih.

U fazi prije provedbe intervjua, sugovornike sam detaljno upoznala s temom i svrhom rada te njihovom ulogom u mom istraživanju, kao i s osobnim razlozima interesa za temu. Zatražila sam ih usmenu ili pismenu suglasnost za sudjelovanje u istraživanju, budući da pismena privola nije bila moguća u slučajima intervjuiranja putem video poziva. Sugovornicima sam objasnila čemu će služiti podatci iz intervjua, kako ću s njima postupati te kako će njihov identitet u svim fazama istraživanja biti u potpunosti zaštićen. Upravo s tim naumom, u čitavom radu koristila sam pseudonime, a ne sugovornikovo/čino pravo ime. Također, kada je to bilo zahtijevano, izostavila bih iz transkripta i naziv grada u kojem stanuje/iz kojeg potječe. Naposljetku, sugovornicima sam razjasnila da je njihovo sudjelovanje dobrovoljno i da se mogu povući u bilo kojem trenutku bez navođenja razloga i bez ikakvih posljedica. Zamolila sam ih da iz praktičnih razloga vjerodostojnijeg prenošenja njihovih misli snimam razgovor, na što su svi pristali. Sugovornici su pristali i na sve ostale navedene im uvijete, nakon čega bi započeli s provedbom intervjua.

Nakon transkribiranja snimki iste sam iz etičkih razloga obrisala, a potom je uslijedilo višestruko iščitavanje transkripta, kodiranje i provedba tematske analize na podacima iz svih

šest intervjua. Sljedeći korake tematske analize kako ih preporučuju Braun i Clarke (2006), nakon upoznavanja s podacima, provela sam induktivno kodiranje materijala. Ponajviše sam koristila deskriptivno i *in Vivo* kodiranje, ponekad i simultano kada je u istoj rečenici bilo potrebno zahvatiti različita značenja. Ujedno, koristila sam i afektivno kodiranje emocija i uvjerenja koje su sugovornici izražavali. Među zabilježenim kodovima sam nakon višestrukog iščitavanja identificirala određene srodnosti prema kojima sam formirala skupine kodova, koje sam u konačnici nakon revidiranja organizirala u četiri teme: *višedimenzionalnost stvarnog identiteta djece branitelja, podvojenost sebe između stvarnog i pripisanog društvenog identiteta, upravljanje dojmom kod djece branitelja te poželjni društveni identitet branitelja i njihove djece*. Navedene su teme detaljnije raspisane u središnjem dijelu rada: *Rezultati i rasprava*.

5.1. Samopozicioniranje

U kvalitativnim istraživanjima važno je pozicionirati sebe kao autora rada, jer kao što Wolcott (2010: 36, u Doolan 2020) kaže: „Naši čitatelji imaju pravo znati o nama. I oni ne žele znati jesmo li svirali u srednjoškolskom bendu. Oni žele znati što je potaklo naš interes za temu koju istražujemo... što ćemo osobno dobiti od tog istraživanja“. Stoga, moram ponovno istaknuti da kao autorica o djeci branitelja i njihovim identitetima u ovom radu pišem sama kao dijete branitelja, moj osobni identitet potaknuo me na istraživanje onih koji dijele ovu identitetsku komponentu sa mnom i načina na koji ga oni interpretiraju. Međutim, ja se u ovom radu pozicioniram nešto opširnije nego li je to možda i potrebno, ističem neke možda i intimne i osobne stvari. To činim iz dva razloga. Prvi je taj da sam od svojih sugovornika tražila otvorenost. Budući da bih se prije početka svakog intervjua i sama pozicionirala kao jedan aspekt reciprociteta u istraživačkom radu, a koji je rezultirao međusobnim dijeljenjem iskustva, smatram da je poželjno da to i ovdje učinim. Drugi je razlog taj što želim da se čitatelj upozna s eventualnom pristranošću koju moja pozicija može donijeti. Creswell (2013, u Doolan 2020) kaže da: „Bez obzira jesmo li toga svjesni ili ne, mi uvijek donosimo određena vjerovanja i filozofske pretpostavke našim istraživanjima“. Ovo kvalitativno istraživanje podrazumijeva fokus na sugovornikovu interpretaciju vlastitog identiteta, ali činjenica je da to iskustvo prenosim ja kao istraživačica i autorica ovog rada. U sljedećim redcima stoga donosim kratki prikaz svoga identiteta kao djeteta branitelja:

Otac mi je kao dragovoljac, pripadnik 1. gardijske brigade "Tigrovi" čitav rat proveo na bojištima, ponajviše na Velebitu. Završetkom rata, obolio je od PTSP-a, što je imalo veoma

negativan utjecaj na moj identitet. Kada je postao nasilan, razišli smo se kao obitelj. Nakon nekog vremena, majka se ponovno udala. No, očuh je također bio branitelj. Njegov PTSP, u početku uspavan, budio se vrlo naglo, zbog čega je odrastanje uz njega bilo iznimno negativno iskustvo. Godinama nakon toga, počela sam promišljati o svom identitetu. Važnu je prekretnicu za mene po tom pitanju zasigurno imalo studiranje studija sociologije. Malo po malo, kroz sociološku imaginaciju počela sam shvaćati da svako osobno iskustvo može biti uklopljeno u šire društvo, može se promatrati kao društveni fenomen. Počela sam shvaćati i razumijevati da postoji društveni fenomen branitelja u našem društvu, izdvojen od ostatka društva, specifičan i vrijedan istraživanja. Međutim, još me više zaintrigiralo pitanje onih koji dijele moje iskustvo, druge djece branitelja. Počelo me zanimati što sve razlikuje naše identitete i iskustvo, a što ih čini sličnima, odnosno do kakvih interpretacija vlastitog identiteta to iskustvo može dovesti. Ujedno, studij sociologije naučio me „staviti se u tuđe cipele“. Počela sam promišljati da svi branitelji koji su vidjeli strahote rata, neki više - neki manje, nisu iste osobe kao prije proživljenog iskustva. Shvaćam da zbog te dimenzije njihova identiteta kao branitelja, u identitetu mnoge djece branitelja također postoji jedna negativna, traumatizirana crta koje bi ostatak društva trebao biti svjestan.

5.2. Vinjete

5.2.1. Sugovornica Nikolina

Sugovornica Nikolina je studentica pete godine. Ima 25 godina i dolazi iz seoskog mjesta koje je u ratu i nakon rata opustošeno, zbog čega je život u tom području otežan. Tamo je živjela s mamom, tatom, sestrom i bakom, koja je nedavno preminula. U školu je išla u najbliži grad, a nakon srednje škole se doselila u Zadar i krenula na studij. Uz teškoću života na selu, život joj je otežavala i činjenica da joj je otac imao blaže psihičke posljedice od rata, iako svoju obitelj definira kao složnu i stabilnu. S vremenom, psihičko oboljenje njenog oca se poboljšavalo, te ona sada shvaća da to ranije nije bila njegova prava osobnost. Tužna je i ljuta zbog toga što je slika o braniteljima u društvu, kakvom je ona vidi, prevladavajuće negativna. Vlada ogorčenost i branitelji su po njenom mišljenju odbačeni i stigmatizirani od strane društva, promatrani kao teret i kao oni koji su se ratom okoristili. Potonje ju osobito ljuti, jer smatra da postoji mnogo onih koji su se okoristili upravo na štetu braniteljske populacije. Po pitanju djece branitelja, smatra da društvo generalizira da sva djeca branitelja imaju ogromne beneficije pa ih se sviju osuđuje i zbog dodijeljenih prava (koje sama nikad nije koristila) promatra kao teret države. Uz to, društvo po njenom mišljenju nema empatije za teškoću odrastanja uz PTSP-ovca. Odrastanje uz oca s blažim oblikom PTSP-a, na njen je identitet imalo emocionalno opterećujući, negativan utjecaj. Međutim, odrastanje uz oca branitelja, oblikovalo je njen identitet tako da on sadrži i drugu dimenziju, onu gdje cijeni i poštuje prošlost i čin svoga oca te ga, kao sve važniji dio svoga identiteta, rado, iako bez nametanja, ističe u svome predstavljanju. Iako je krug ljudi s kojima se druži uglavnom njezini istomišljenici po pitanju branitelja i Domovinskog rata, ne isključuje ostale osim ako ta osoba ne ugrožava njezin identitet. Pri osjećaju napada na svoj identitet danas reagira i kao argument u raspravi koristi primjer vlastitog i očevog iskustva, iako se ranije znala povlačiti iz takvih rasprava ako bi ih procijenila besmislenima. U njenoj idealnoj konstrukciji, društvo bi trebalo oprostiti napadaču, ali pamtiti i poštovati svoju prošlost i one koji su državu obranili. Po pitanju djece branitelja, smatra da beneficije uopće nisu bitne ni nužne, koliko je nužno razumijevanje i javna svijest o teškoći odrastanja s osobom oboljelom od PTSP-a.

5.2.2. *Sugovornica Vita*

Sugovornica Vita ima 30 godina, po zanimanju je edukacijski rehabilitator i radi u osnovnoj školi s djecom s teškoćama u razvoju. Udata je i ima novorođenče. Kćer je jedinica i jako je povezana sa svojim roditeljima, a osobito s ocem. Iako joj je otac ratni vojni invalid i nakon rata je obolio od PTSP-a, koji je zadao određene teškoće njezinoj obitelji, majka i ona su mu bile podrška i kroz aktivnu radnu terapiju je stabilizirao svoje stanje. Smatra da se slika o braniteljima mijenjala kroz povijest, od pobjednika i heroja do onih na margini i propalih. Situacija nije dobra s obje strane, a to je tako jer je branitelje, po njenom mišljenju, država zaboravila i prepustila samima sebi, a mnogi su pak sami od sebe odustali. Između ostaloga, smatra da su jednim djelom i ratni profiteri negativno utjecali na poimanje branitelja, što ju iznimno razlučuje. Sugovornica Vita misli da ljudi osuđuju i generaliziraju i po pitanju djece branitelja, misleći da svi imaju velika, nezaslužena prava i privilegije (koje ona sama nikad nije koristila), istodobno ne imajući razumijevanja za okolnosti njihova odrastanja. Svoj identitet djeteta branitelja definira kao jednu zdravu sredinu između (po njenom mišljenju) loših krajnosti – „ustaštva“ i nepoštivanja branitelja. Ona poštuje svoje, iznimno se ponosi ocem i domovinom, ali ne mrzi niti vrijeđa svoje neistomišljenike. Svoj identitet ponosno predstavlja u relevantnim situacijama i žustro brani u slučaju napada, ali ga nema običaj drugima nametati ili se hvalisati. U njezinoj idealnoj konstrukciji, branitelji bi trebali biti ponos i temelj društva, gledani kao ratni heroji, sa svim pripadajućim im pravima, ali sve u skladu s time kolikog je tko udjela imao u ratu i o tome kakva mu je situacija. Isto tako, djeca branitelja, u njezinoj idealnoj zamisli, ne bi trebala biti zapostavljeni kao društvena tema, ne bi ih trebalo osuđivati i trebalo bi imati svijest tome koliko okolnost odrastanja uz branitelja s PTSP-om utječe na formiranje osobe.

5.2.3. Sugovornica Magdalena

Sugovornica Magdalena je studentica, ima 25 godina i podrijetlom je iz malog mjesta. Odrasla je s majkom, ocem, bratom, sestrom i bakom. Obitelj je imala jak utjecaj na izgradnju njenog cjelokupnog identiteta - baka u smislu vjere, otac u smislu ljubavi prema domovini, a majka u smislu poštivanja obitelji. Unatoč tome, izražavanje emocija u obitelji je ranije bilo zatumljeno, ali, što je odraslija, to primjećuje da je bliskost među članovima izraženija i otvorenija. Na raniju emocionalnu zatvorenost je utjecala, djelom činjenica da jednostavno nisu običavali izražavati emocije, a djelom i činjenica da je otac imao blaži oblik PTSP-a, kojeg inače drži pod kontrolom, ali koji se budi u vrijeme određenih obljetnica i uzrokuje povlačenje kako oca, tako i sugovornice. Iako stoga njen identitet kao djeteta branitelja posjeduje jednu negativnu crtu u smislu prenošenja ratnih posljedica, ipak prevladava poštivanje domovine i očeve prošlosti kao jača dimenzija identiteta. Otac ju je naučio ljubavi i poštovanju prema svojoj domovini, ali i prema „suprotnoj“ državi, što danas smatra svojom važnom odlikom. Boli ju činjenica da postoje dvije vrste branitelja, oni „pravi“ i oni „slučajni“ koji beru zasluge i crpe povlastice, a nisu ništa doprinijeli. „Pravi“ branitelji su, po njenom mišljenju, zapostavljeni, od strane države zaboravljeni, a većina društva živi u neznanju o njihovoj pravoj žrtvi te ih stoga promatraju samo kroz negativnu prizmu - kao alkoholičare, propalice, neradnike, one koji dobivaju sve od države. Etiketu, po njenom mišljenju, od strane većinskog dijela društva imaju i djeca branitelja, a ona se uglavnom svodi na imanje „nezasluženi“, prava. Unatoč tome, ona s ponosom predstavlja svoj identitet djeteta branitelja u društvu, ali isto tako rado razgovara i o teškoćama istoga. Pri osjećaju ugroze argumentirano brani svoj identitet; povlačenje je opcija jedino kada druga strana nije za raspravu, nego svađu i napad. U njezinoj idealnoj konstrukciji, o braniteljima se treba pričati s dva aspekta - kao o herojima, ali i kao PTSP-ovcima. Ne u smislu osude, nego u smislu podrške braniteljima i njihovoj djeci da rade na mentalnom zdravlju, a da se od strane društva osjećaju pozvanima pričati o traumama i problemima, bez straha za dodatnom etiketom. U njezinoj idealnoj zamisli, branitelji bi se trebali osjećati i dalje poželjni i potrebni u državi, a sa njih i njihove djece bi se trebala maknuti etiketa da su „neki“ s nepotrebnim povlasticama, a sve to sa ciljem osjećaja slobode u izražavanju svog identiteta.

5.2.4. Sugovornik Ante

Sugovornik Ante ima 26 godina te je student zadnje godine vinogradarstva i vinarstva. Trenutno, kada ne boravi u gradu studiranja, živi s ocem u rodnom gradu. Prije toga, majka, otac, dvije sestre i on živjeli su skupa i bili složni, ali pogoršanje stanja očevog oboljenja od PTSP-a zakompliciralo je obiteljsku situaciju. Branitelji su po njemu u njegovom rodnom gradu dobro prihvaćeni, ali ljuti ga što je slika o njima generalno u Hrvatskoj jako negativna, a kao glavni razlog tomu vidi činjenicu da ih se u medijskom prostoru prikazuje negativno, povodom čega je društvo sklono generalizirati i smatrati sve branitelje lošima. Negativnu sliku, po njemu je stvorila i činjenica da postoji velik broj onih „lažnih branitelja“ koji nisu ni bili u ratu, a njime su se okoristili, zbog čega se puno lošije gleda na čitavu braniteljsku populaciju. Kao pozitivnu promjenu po pitanju branitelja, vidi činjenicu da zadnjih par godina oni postaju nešto aktivniji, osnivaju svoje zadruge, proizvode i prodaju proizvode. Za razliku od kontroverzne slike o braniteljima u društvu, sugovornik smatra da djeca branitelja u društvu nisu promatrana s nekom negativnom konotacijom, osim što ih se na temelju njihova identiteta može prosuđivati kao politički opredijeljene. Sam ne koristi nikakve beneficije, a po njegovom saznanju i iskustvu privilegije koje uživaju djeca branitelja su neznčajne, odnosno djecu branitelja ne postavljaju u značajnu prednost nad ostalim članovima društva. Odrastanje (i trenutni život) uz oca branitelja, oboljelog od PTSP-a za njega predstavlja određen emocionalni teret, ali istodobno sam na to gleda kao na nešto što je osnažilo njegov identitet, učinilo upornijim i empatičnijim prema drugim ljudima. Iako s ocem ne razgovara pretjerano o ovoj temi, iznimno poštuje branitelje i ponosi se njima, a istodobno ne gaji ikakvu mržnju prema Srbima, što je naučio iz očeva primjera. Svoj identitet nema običaj isticati niti to smatra relevantnim u svom predstavljanju, ali u slučaju napada na isti, reagira burno i argumentirano brani svoj stav. Kao ideal odnosa društva prema braniteljima vidi odnos Amerike prema američkim vojnicima; želio bi da ih se cijeni i poštuje u društvu, i da svaki branitelj dobiva prava po zaslugama. S druge strane, idealan odnos odnosa društva prema djeci branitelja, po njemu bi trebao biti identičan kao prema ostalim članovima društva, bez ikakvih povlastica i razlika.

5.2.5. Sugovornik Nikola

Sugovornik Nikola je magistar povijesti i radi kao kustos u muzeju. Ima 29 godina i živi s roditeljima i bratom. U njegovoj su obitelji otac, ujak i dva strica branitelji, a mlađi stric je ujedno i 100% ratni vojni invalid, zbog čega je već odgojem u njegovu identitetu usađen pozitivan odnos prema Domovinskom ratu i braniteljima i danas je isti iznimno važan dio njegova identiteta. Otac mu nema izražene posljedice od rata i svoju užu obitelj definira kao složnu. Međutim, odnos između stričeva i oca je narušen jer mlađi stric ima jake kako fizičke, tako i psihičke posljedice, dok je za potonje godinama odbijao pomoć. Smatra da je traženje psihičke pomoći u našem društvu dan danas stigmatizirano, a da je braniteljima isto još teže jer su kao skupina u društvu već negativno okarakterizirani. Po njegovu mišljenju, društvo ih promatra s nerazumijevanjem i osudom, umjesto da im pomogne, stigmatizira ih i gura na margine društva. Osobito ga ljuti postojanje „lažnih branitelja“, koji bacaju crnu sliku kako na braniteljsku populaciju, tako i na njihovu djecu. Na djecu branitelja se, po njegovu mišljenju, gleda sa stigmom uhljeba zbog zloupotrebe prava od strane djece „lažnih branitelja“. Iako podržava da prava imaju djeca „pravih“ branitelja (invalida, poginulih i nestalih), smatra da ih takvi najmanje koriste zbog stigme i ponosa jer su povrijeđeni negativnom percepcijom javnosti, pa ih tako ne koristi ni on, ni njegova šira obitelj. Još jedna stigma koju primjećuje je ona „roba s greškom“, koju okolina pripisuje djeci branitelja ako im je roditelj obolio od PTSP-a, depresivan ili alkoholičar, što su sve neke česte negativne posljedice rata. U svom predstavljanju ne ističe vojnu prošlost članova svoje obitelji niti se njome hvali, ali svi ljudi s kojima je blizak znaju njegov stav o Domovinskom ratu i važnost koju on ima za njegov identitet. U napadu na svoj identitet uvijek reagira i nastoji argumentirano, te kao povjesničar po struci stručno, objasniti svoju perspektivu. Iako mu istomišljeništvo po tom pitanju nije kriterij za odabir prijatelja, niti osjeća mržnju prema srpskom narodu, jako ga povrjeđuje ono što vidi kao izvrtanje povijesti. Smatra da bi se u idealu branitelje trebalo slaviti i poštovati, gledati kao heroje i razdijeliti od „lažnih“ branitelja, čime bi ih cjelokupno društvo gledalo pozitivnije. Kada bi se to riješilo, smatra da bi se riješio i problem da se na djecu „pravih“ branitelja gleda kao na „uhljebe“. Ujedno, smatra da ljudi trebaju biti svjesniji činjenice da su mnoga djeca branitelja zakinuta za jedno bezbrižnije djetinjstvo i da bi trebala biti prihvaćenija u društvu, a ne promatrana kao „roba s greškom“.

5.2.6. Sugovornik Dalibor

Sugovornik Dalibor ima 26 godina. Već pet i pol godina živi u inozemstvu, a za života u Hrvatskoj se puno puta selio. Živio je s mamom, dvije sestre i bratom. Roditelji su mu rastavljeni jer je otac obolio od PTSP-a koji je na obitelj utjecao jako negativno, a negativno iskustvo imao je kasnije i s očuhom, također oboljelim od PTSP-a. On je s ocem danas u kontaktu, ali nisu jako povezani. Svoj identitet djeteta branitelja izgradio je u jako teškom okruženju, zbog čega je njegov identitet više obilježen negativnim dimenzijama. Iako cijeni očev i očuhov čin u ratu, teško mu je identificirati se s dimenzijama ponosa i poštovanja Domovinskog rata i branitelja koje ističu ostali sugovornici jer se osjeća kao žrtva istoga. Kao pozitivno u negativnom iskustvu, danas vidi ojačanje svoje ličnosti, veću zrelost, iskustvo i samostalnost kao obilježja svog identiteta. Sam sebe ubraja u dio hrvatskog društva koji se ne opterećuju pitanjem domovinske prošlosti i rata, kojima mišljenje o istoj nije relevantan dio identiteta. Samim time, svoj identitet djeteta branitelja ne skriva, ali ga predstavlja isključivo u slučajevima kada nekom sugovorniku želi objasniti negativan kontekst svojeg odrastanja, bez hvaljenja ili ponosnog isticanja činjenice da mu je otac branitelj. Ne ističe svoj identitet djeteta branitelja i zato što je jak protivnik generalizacije, svrstavanja ljudi u skupine i suđenja pojedinca na temelju negativne slike pripisane mu skupine, a smatra da jedan dio hrvatskog društva upravo to čini braniteljima i djeci branitelja. Kao dijete branitelja, smatra da te ljudi mogu svrstati kao politički opredijeljenog, mogu te gledati kao nekog tko ima veća prava od njih u državi (iako on sam na svojoj koži nije osjetio da ih ima) ili te mogu osuditi na temelju obiteljske situacije. Branitelje se pak može negativno generalizirati kao koristoljupce, kao one koji nakon rata nisu nastavili sa životom, koji su oboljeli od PTSP-a i koji su alkoholičari. Stoga, smatra da bi se u idealu branitelje i njihovu djecu trebalo gledati kao na sve ostale članove društva, bez generalizacija i osuda. Također, u njegovoj idealnoj konstrukciji braniteljima je društvo nakon rata trebalo pomoći da izgrade svoj identitet, nastave dalje, ostave prošlost iza sebe i pronađu svoju novu funkciju u društvu, što bi onda bilo pozitivno i po njihovu djecu. Smatra da su djeca branitelja dosta zanemarena tema u društvu i da velika većina ljudi nije svjesna njihovih negativnih iskustava, a što se u idealu moglo osvješćivati kroz obrazovni sustav.

6. Rezultati i rasprava

6.1. Višedimenzionalnost stvarnog društvenog identiteta djece branitelja

Navedeno je ranije da, kada govorimo o identitetima, ljudi se mogu više ili manje identificirati s određenim ulogama i kolektivima kojima pripadaju ili u koje su svrstani. Kao primjer, navedeno je da se možemo manje ili više identificirati s nacijom ili profesijom, jer unutar osobe postoji pluralitet identifikacija koje mogu slabiti ili jačati kao rezultat socijalnih procesa (Sekulić, 2010). Skladno tomu, kada govorimo o identitetima djece branitelja, treba imati na umu da je to što su djeca branitelja tek jedna od identifikacija njihovog *Ja*, a kao takva može im biti više ili manje važna te može obuhvaćati različite aspekte. U nastavku poglavlja prikazani su ti aspekti identifikacije djece branitelja koji su se iznjedrili u analizi razgovora sa sugovornicima, a kroz koje se iščitavaju varijacije njihovih stvarnih društvenih identiteta.

Kao prvi od aspekata identifikacije djece branitelja izdvaja se viđenje sebe i/ili druge djece branitelja kao žrtava zbog negativnog iskustva odrastanja i života uz branitelja s PTSP-om. Kao što je to već ranije naglašeno u teorijskom dijelu rada, ovaj je aspekt relativno dobro obrađen u relevantnoj znanstvenoj literaturi, a kao značajan u identifikaciji djece branitelja pokazao se i u razgovorima sa sugovornicima ovog istraživanja. Iako im se, zbog osjetljive naravi teme, pitanje o sekundarnoj traumatizaciji nije direktno postavilo ni u kojem dijelu razgovora, svi su ju sugovornici u nekom trenutku istaknuli kao negativan aspekt¹⁵, za kojeg se može protumačiti da iz njega proizlazi identitet žrtve. Identitet žrtve, dakako, nije jednako izražen kod sviju i čini se da nema jednaku težinu i značenje u njihovoj identifikaciji. Sugovornica Nikolina je, nažalost, dobar primjer snažnog utiska sekundarne traumatizacije na njezino *Ja*:

I nekad se sitim tako nekih stvari, ležim ujutro u krevetu, i bez povoda mi dođu tako neke stvari, i onda ne mogu, i ja i plačem, a i kako i neću... Nitko nije zaslužio da bude tako odgajan, ostavi to posljedice na osobu. (Sugovornica Nikolina)

Utisak sekundarne traumatizacije, posljedice koje sugovornica Nikolina osjeća zbog odrastanja uz oca s PTSP-om ostavile su traga na njeno viđenje sebe same kao žrtve, kao nekoga tko je propatio u prošlosti, tko to nije zaslužio i na koga to i dan danas snažno utječe. Sugovornik

¹⁵ Od šest sugovornika, njih pet ima direktno osobno iskustvo sekundarne traumatizacije. Sugovornik Nikola osobno nema to iskustvo, ali je svjestan njegova postojanja u populaciji djece branitelja te ga u nekoliko navrata u razgovoru i ističe.

Dalibor također je istaknuo da ima snažno iskustvo sekundarne traumatizacije, koja je za njega označila izazov u izgradnji „stabilne“ i pozitivne slike o sebi:

Je. Baš je. Mislim, više prije, danas sam nekako to prihvatio što se dogodilo i krenuo dalje. Ali mislim da bi mi puno drugačiji život bio da nije bilo toga, mislim definitivno bi. To je bilo teško, i ja zaista ne bi htio da se to ikome dogodi. (...) ranije kad gledamo, jako je negativno utjecalo. (...) jako je teško izgradit svoj neki identitet kada stvari oko tebe nisu stabilne, a dijete si. (Sugovornik Dalibor)

I ostali sugovornici spominju sekundarnu traumatizaciju, opisujući svoja i/ili tuđa negativna iskustva i utjecaj istih na njihovo *Ja*, naglašavajući identitet žrtve kao negativan aspekt identiteta djece branitelja. Sukladno temi negativnog iskustva, pokazalo se da neki sugovornici iskustvo sekundarne traumatizacije direktno povezuju s drugim aspektom vlastite identifikacije, a to je percepcija o ojačanom karakteru. Ovaj aspekt ističu sugovornica Nikolina, sugovornik Ante i sugovornik Dalibor, što se može povezati s činjenicom da je njihovo iskustvo sekundarne traumatizacije imalo snažan utjecaj na njihovo *Ja*, odnosno na formiranje njihovog identiteta kao žrtve:

Ajmo reć da te to očeličilo, ako me kužiš. Skužiš ranije neke stvari, ono što dica ne vide, ti već saznaš rano. Mi smo pričali među sobom dica, kome je kad tko se diga u tri ujutro. Tako da ono, netko tko to nije proša, je, ajmo reć, mekši. (..) meni i cura sada kaže kako ja jako dobro podnosim probleme, kako kad zapnem nešto ću to i ostvarit. (Sugovornik Ante)

Identiteti navedenih sugovornika, kao djece branitelja sa iskustvom sekundarne traumatizacije, supostojanje su identiteta žrtve i otporne osobe. Do srodnih zaključaka postojanja percepcije ojačanog karaktera nakon proživljenog negativnog iskustva došao je i Popović (2016), doduše analizirajući branitelje, a ne njihovu djecu. On je definirao pojmove otpornosti i posttraumatskog rasta. Otpornost je definirao kao ishod nakon nekog traumatskog događaja, uzrečicom „*ono što nas ne ubije, ojača nas*” (Popović, 2016:34). Direktno povezano s time, posttraumatski rast Popović (2016) je definirao kao iskustvo sazrijevanja i pozitivne promjene poslije nošenja s nekom teškom životnom krizom ili traumom.

S jedne strane, rat je traumatizirao roditelje mnoge djece branitelja, zbog čega su brojni žrtve iskustva sekundarne traumatizacije. S druge strane, iskustvo njihovih roditelja, njihova

uloga u obrani domovine i vrijednosti koje njeguju za neke sugovornike predstavljaju važan aspekt i njihove samoidentifikacije:

Ne znam jeli to zbog toga što je on branitelj, ali sigurno mi je pokazalo to da ima junačko srce, spremno, da ima snagu, da je spreman žrtvovati se za viši cilj, i mislim da su to vrijednosti koje su jako utjecale na mene, što mi je usađeno. Najviše me to što je on branitelj oblikovalo u smislu ponosa, da danas sutra moje dite zna što je bilo, da cijeni to i drži do toga. Evo sada kada ga imam tako mislim, dok ga još nisam imala nisam o tome razmišljala, ali sad mi je baš bitno da moje dite jednog dana cijeni sve to.
(Sugovornica Vita)

Iskustvo odrastanja uz branitelja Domovinskog rata na pet je sugovornika djelovalo na način da se, zahvaljujući tome, vide kao domoljubne i na branitelje ponosne osobe. Tu se izdvaja tek sugovornik Dalibor, kao onaj čije izrazito negativno iskustvo sekundarne traumatizacije uvjetuje pojavu svojevrsne nezainteresiranosti za braniteljsko pitanje i domovinsku prošlost:

Nije da se ja ponosim ili ne ponosim, mislim da me ni jedna od te dvije krajnosti ne objašnjava. Cijenim to što je učinio, obranili su svoj dom od napadača. Ali meni je jako teško imat mišljenje o tome kao nečem dobrom jer sam svjestan samo onoga što je uslijedilo nakon rata, a to je za mene bilo negativno. Dobro, država je dobila heroja, ali sam ja izgubio roditelja. Meni je osobno bio potrebniji roditelj nego heroj, pogotovo ne heroj nekog rata i politike koju kao dijete ne možeš shvatit. (...) meni je jako teško identificirati s time i osjećat neki jaki ponos kada su moja obitelj i moje djetinjstvo žrtvovani za taj cilj. Oni su dragovoljno otišli u rat; ja nisam, a itekako sam ga prošao. Možda da sam rođen ranije, pa da imam izravno iskustvo protiv čega su se borili. Ovako znam samo povijesnu priču, oslobodili su nas od lošeg režima i zbog toga su heroji. Ali moje iskustvo nije bilo oslobodilačko, ja sam doživio teror nakon rata. Eto, mislim da ti time objašnjavam zašto mi je teško, ako ne i nemoguće reći ponosim li se ili ne.
(Sugovornik Dalibor)

Iako ostali sugovornici opisuju važnost ponosa i domoljublja u vlastitoj identifikaciji, važno je istaknuti da navedeno ne doživljavaju kao neku nacionalističku krajnost, nego istu čak i osuđuju:

To me užasno nervira, ta ustaštva, četništva, pizdarije, ali ne mogu njih ni krivit, to su sigurno pokupili od kuće. To je ta krajnost koja opet vodi u neku nepotrebnu mržnju. Evo recimo od muža sestra u Škabrnji, oni su lokalpatrioti veliki, i nekad to zna baš otić u krajnost. Bila sam u dosta situacija gdje ljudi forsiraju to domoljublje. Ono: „Ubi Četnika“ i slično u smislu mržnje i ugrožavanja nekoga. (...) Treba postojat zdravo domoljublje, i ja najviše to promoviram. Ne smiješ zanijekat, ne smiješ skrivat, moraš se ponosit i sićat se, učit svoju dicu o tome, ali nikada mrzit, vriđat, poticat novo naselje – to je nekako ono što njegujem. Zato mene frustriraju te neke krajnosti. (Sugovornica Vita)

Direktno s osudom ideoloških krajnosti, sugovornici kao bitan aspekt vlastite samoidentifikacije ističu potrebu za njegovanjem ne samo vlastitog nacionalnog identiteta, nego i onih protiv kojih su se njihovi roditelji borili. Mržnja, nacionalizam u smislu krajnosti koja isključuje druge ili potreba za osvetom nisu izrečeni od strane niti jednog sugovornika, nego, dapače, uvažavanje suprotnika Domovinskog rata:

(...) moraš bit svjesna činjenice da je u Domovinskom ratu, na našoj strani, sudjelovalo oko 13 tisuća Srba, a to je činjenica koja se neprestano skriva od javnosti. To je podatak koji se neprestano gura pod tepih, ajmo tako reći. Time se želi dati crno bijela slika di su svi Srbi naši neprijatelji. A u osnovi se vidi da je jedan znatni dio dao svoj obol u obrani Hrvatske. Pa vidite, sam ovaj moj prijatelj [Srbin] koji zastupa stajališta koja zastupa pa ga ne mrzim, naprotiv, jako ga poštujem. Isto tako, nisam odgojan da mrzim, ikoga. U osnovi, bit kršćanstva, odnosno katoličanstva, je opraštanje. (Sugovornik Nikola)

Zanimljivo je da sugovornici za usađivanje navedenog aspekta (poštivanja vlastitog nacionalnog identiteta bez isključivanja tuđeg) u njihovu samoidentifikaciju, kao glavni utjecaj ističu odgoj, odnosno primjer promišljanja i vrijednosti koje njeguju njihovi vlastiti roditelji:

Jer moj tata, iako je bio u ratu, i iako postoji ta druga, ajmo reći negativna strana trauma i posljedica, on me naučio poštovanje. Nebitno od koga smo napadnuti, ja nikad, baš nikad nisam čula od njega niti jednu ružnu rić za suprotnu državu, suprotan narod. To je bilo ono: 'Dogodilo se s razlogom, mi smo morali ući u rat sa razlogom, al vi morate imat poštovanje prema svima, pa tako i njima koji su nas napali, i prema nama koji smo branili svoju slobodu'. Tako sam odgojena, da nikad nisam imala negativnu sliku, ovaj, ni protivnika, ni branitelja svoje države. Stvarno sam tako odgojena, i kažem,

iako je branitelj i ima PTSP, ali nema tu mržnje, nema želje za nasiljem, to je bila čista potreba i obrana u tom trenutku. Ali je uvijek usađiva u nas koliko moramo poštivat svoju domovinu. (Sugovornica Magdalena)

Odrastanjem uz oca branitelja, neki su sugovornici doživjeli transfer pozitivnih vrijednosti koje njeguje njihov roditelj, pa su ponos na oca i branitelje općenito, domoljublje i poštivanje vlastitog nacionalnog identiteta, tolerancija i miroljublje aspekti koje ističu kao važne komponente svoje identifikacije. Istodobno su neki od tih identiteta obilježeni iskustvom sekundarne traumatizacije, koja može dovesti do stvaranja identiteta žrtve i identiteta otporne osobe. Premda su svi sugovornici nosioci identiteta djeteta branitelja, analiza je pokazala da je taj identitet višedimenzionalan, a da njegovi aspekti za sugovornike imaju različito značenje i relevantnost.

6.2. Podvojenost sebstva između stvarnog i pripisanog društvenog identiteta

Osjećaj sebstva, osjećaj onoga što i tko jesmo u Goffmanovoj tradiciji nastaje kroz izvedbe u društvenom životu, kao proizvod dramskih interakcija između publike i osobe (Goffman, 1959, prema Knežević i Tomić-Koludrović, 2004). Stoga identitet djece branitelja nije moguće promatrati bez komponente društva, odnosno njihova pripisanog društvenog identiteta i procesa kategorizacije koji ga stvaraju. Kao prvi aspekt pripisanog društvenog identiteta djece branitelja ističe se njihova percipirana izdvojenost od ostatka društva:

Kažu baš 'oni', kao 'oni', u stilu pogrđno. I onda mene to uvijek zna zabolit, tko su ti 'oni'!?
Ali eto, postojimo mi kao 'oni'. (Sugovornica Magdalena)

Prema sugovornici Magdaleni, branitelji su nešto „drugo“ u društvu, pri čemu sugovornici sliku o braniteljima i njihovoj djeci u društvu vide kao prevladavajuće negativnu, zbog čega obje skupine možemo definirati kao stigmatizirane. Sugovornici su u razgovorima detaljno opisivali pripisane društvene identitete i aspekte stigme koje primjećuju kod branitelja. Ti se aspekti uvelike preklapaju s onima iznijetima u teorijskom dijelu rada pa ovdje neće biti detaljno analizirani, kako bi se fokus analize usmjerio na samu djecu branitelja. No, valja ipak napomenuti da sugovornici percipiraju nepostojanje kulture zahvalnosti, branitelje vide kao marginalizirane i kao one koji nose stigme neradnika, alkoholičara, nasilnika, mentalno oboljelih i koristoljubaca. Kao takav, pripisani društveni identitet branitelja direktno utječe na njihovu djecu. Naime, definiramo li branitelje kao stigmatizirane, a djecu branitelja kao upućene, tada po Goffmanu (2009 [1963]) može doći preslikavanja stigme i na upućene pa i

oni mogu dijeliti stid, sramotu i nelagodu stigmatiziranih jer su s istima povezani (Goffman, 2009 [1963]):

Kao na djecu s roditeljima čudacima, ajmo to tako ružno opisati, ali činjenica je. Kada ti je roditelj bolestan, obolio od PTSP-a, depresivan, nekima i alkoholičar, stigmatiziran si po tom pitanju, ljudi to znaju i nije ti ugodno. Nije ti ugodno zbog toga što ljudi to znaju i promatraju te kao da si drugačiji, roba s greškom, a istodobno tebi nije lako da si tako promatran i nemaš to, ajmo reći bezbrižno djetinjstvo. Pa toj djeci nekad zna biti, loše doma, loše u društvu. (Sugovornik Nikola)

Međutim, osim direktnog prenošenja stigme, za djecu branitelja je značajan i pojam zamjenske stigme, kojim Schuy i sur., (2018) objašnjavaju proces kada članovi obitelji doživljavaju negativne emocije jer primjećuju utjecaj koji diskriminacija i predrasude imaju na stigmatiziranog člana njihove obitelji:

Najčešće kad se povuče ta tema u kući to je ogromno razočarenje. On sam zna reći: 'Da sam bio pametan nikad nebi ni ušla u rat', i onda zastane, i kaže: 'Ma šta ne bi, da moja dica mogu biti slobodna'. I onda vidiš koja je to tuga zapravo. Išao je sa srcem, a na kraju dobije pljuvanje od strane društva. (Sugovornica Magdalena)

Djeca branitelja, međutim, nisu samo oni na koje se stigma posredno prenosi ili upućeni, nego se i sami mogu definirati kao stigmatizirana skupina. Naime, analiza je pokazala da pet od šest sugovornika ima percepciju da se djeci branitelja pripisuju karakteristike i očekivanja koje oni ne vide kao istinite za svoj stvarni društveni identitet. U ovakvom stajalištu, izuzetak je tek percepcija sugovornika Ante:

Hmm, ovo je, pa mislim da tu nema nekih loših konotacija u vezi toga, bar ih ja nisam ima. Ono većina nas tu, sve su branitelji, invalidi, pogotovo tu u mojoj zgradi. (...) Mislim, to je specifična sredina vamo, ne može se to sad baš usporedit, ne znam, sad s većim gradovima, drugim regijama. U nas, ne znam, normalno se to gleda, u nas su praktički svi isti, neko kome nije bio nitko u ratu, ako ne broji ništa loše, svi će ga prihvatit, i obratno. (Sugovornik Ante)

Ostalih pet sugovornika, naprotiv, osjeća procjep između pretpostavki i očekivanja društva s jedne strane i onoga što misle da zapravo jesu s druge strane. Taj procjep, Goffman (2009 [1963]) naziva podvojenost sebstva, koju osoba osjeća kada je svjesna karakteristika svog stvarnog društvenog identiteta, a ipak ima percepciju da ju ostali takvom ne vide i ne prihvaćaju

te da interakcija s njima nije u poziciji ravnopravnosti. Direktno iskustvo takve podvojenosti, kroz osjećaje ruganja i neravnopravnosti, iskusila je sugovornica Nikolina:

(...) sićam se jedne situacije na faksu, gdje sam se osićala kao da se sav jad sjatio na mene. Neko profesora je bia nešto reka negativno, nešto u stilu 'Šta, on je ionako dite branitelja, dobit će šta je tia', nešto u tom stilu, uopće nije bitno, samo znam da je bia neki negativan komentar na rubu ruganja. I ja sam došla kući i rekla to ćaći, i on kaže: 'Eto vidiš, ja sam ti se borio da bi jednog dana moje dite išlo u školu i slušalo da ti se netko ruga...'. Znaš kako je to žalosno bilo, i njemu i meni (...). (Sugovornica Nikolina)

Prvi aspekt društvenih očekivanja koja društvo može nametati identitetima djece branitelja je predrasuda o političko-ideološkoj opredijeljenosti, a ovu su stigmju primijetili sugovornici Dalibor i Ante (iako je potonji ranije izjavio da načelno ne primjećuje stigmatizaciju djece branitelja):

Al kod nas ti je problem, nakon raspada sistema, to su sve ostali isti ljudi na pozicijama, nije ti se tu puno toga izminilo. I onda ćeš možda i dicu branitelja povezivat s nekom suprotnom frakcijom društva. (Sugovornik Ante)

Međutim, aspekt koji sugovornici najviše ističu kao stereotip koji im društvo nameće je ostvarivanje brojnih (i nezaslužanih) prava i beneficija, uz što se vezuje generalizacija da svi ta prava i koriste. Navedenu kategorizaciju primjećuju skoro svi sugovornici te je ističu kao temelj za iskustvo direktne stigmatizacije:

'Aha, sad će ova dobit dodatne bodove', 'Aha, samo na račun toga će upisat bolji faks'. Ali mene to u biti nije obuhvatilo, ja sam generacija državne mature, prva, ali nekako su ljudi gledali: 'Tebi je ćaća branitelj', 'Tebi je lagodno u životu', 'Ti imaš prava'. Nekakav takav dojam imam, dali je stvarno tako ne znam, jer ja od tih prava nisam vidila ni P. (...) Nikad nisam gledala to na način da se trebam okoristiti, ali netko ih je možda trebao da uopće opstane. A onda generalno ljudi to osuđuju i generaliziraju da to nikome ne treba. (Sugovornica Vita)

Stigma koristoljublja direktno je povezana s problemom „lažnih“ i „pravih“ branitelja, opisanom u teorijskom dijelu rada, koji je poljuljao kulturu zahvalnosti u Hrvatskoj i doveo do izmjene pripisanog društvenog identiteta branitelja, ali i njihove djece. Međutim, kao što je ranije opisano da su na fenomen „lažnih branitelja“ osobito ogorčeni sami branitelji, tako su na

fenomen djece „lažnih branitelja“ osobito ogorčena djeca „pravih branitelja“, odnosno svi sugovornici, koji ih vide kao glavni izvor stigme koristoljublja:

To nismo koristili, dio nas što iz ljutnje prema zloupotrebi istog, a dio nas, dio obitelji upravo zbog toga stigmatizirajućeg odnosa na spomen 'djeca hrvatskih branitelja' (...) Nažalost, tome je pridonijela upravo zloupotreba tih beneficija di su, što djeca lažnih branitelja, a što branitelja koji rata vidili nisu, prvi takve beneficije žele iskoristiti. Zahvaljujući tome se baca ljaga na one koji su to pravo uistinu zavrijedili koristit, pa ih zbog ponosa često ni ne žele koristiti. (Sugovornik Nikola)

Uz percepciju izdvojenosti od ostatka društva, prijenos stigme i zamjensku stigmom, te direktnu stigmom koristoljublja i predrasuda o političko-ideološkoj opredijeljenosti, pripisani društveni identiteti djece branitelja sadrže još jednu komponentu, a to je osjećaj nerazumijevanja i nesvjesnosti društva po pitanju sekundarne traumatizacije kod djece branitelja:

Mislim da ne gledaju na nas kao na one kojima je isto bilo teško. Ok, branitelje su još koliko-toliko priznali, ali i mi smo prošli svašta, iako nismo bili u ratu. Tu su i svakakve obiteljske situacije, dica su svašta prošla. (...) I ne znam zašto ljudi to ne vide, a ne se uhvate toga jel netko zaslužio dobit 500 kn stipendije samo zato šta mu je ćaća prije dvadeset i nešto godina bio u ratu. Nema tu empatije. Shvaćam ja, ne može to razumit netko tko to nije prošao, iskusia, taj stvarno i nas i branitelje vidi kao neke pijavice proračuna, jer je nesvjestan ove cile dimenzije koja stoji iza toga. (Sugovornica Nikolina)

Budući da neki sugovornici imaju percepciju da društvo ili nije svjesno teškoća koje su oblikovale njihov identitet ili da za iste nemaju razumijevanja, u njihovom identitetu dolazi do podvojenosti sebstva. Neki sugovornici sebe vide kao ranjivu skupinu, kao osobe koje su propatile i koje su zakinite na više polja, a percipiraju da ih društvo takvima ne doživljava, nego im štoviše i pripisuje elemente kategorizacije koje oni ne vide istinitima. Takva podvojenost sebstva, po Goffmanu (2009 [1963]) uvelike utječe na način na koji se pojedinci samopredstavljaju u društvu.

6.3. Upravljanje dojmom kod djece branitelja

Po Goffmanu (2000 [1959]), pojedinac uvijek teži tome da sebe u očima drugih prikaže u najreprezentativnijem i najpozitivnijem mogućem svjetlu i očuva vlastiti obraz. Predstavljajući se, on nastoji upravljati dojmom o sebi, održavati poželjne dojmove i iskontrolirati način na koji ga drugi vide (Goffman, 1981, prema Lemert i Branaman, 1997). Predstavljanje stigmatiziranog identiteta, je, naime, kompleksnije, jer pojedinac nosi neku karakteristiku koja nije u skladu s društvenim očekivanjima poželjnoga, što ga priječi da ostvaruje najbolji mogući dojam. Dakako, navedeno je puno teže kada je pojedinac u položaju diskreditiranog (kada je stigma vidljiva), nego u položaju koji diskreditira (kada stigma nije vidljiva). Budući da se stigma djece branitelja može svrstati u kategoriju plemenske stigme, koja naizgled nije vidljiva, oni su kao stigmatizirana skupina u položaju koji diskreditira. U takvom položaju, pojedinci imaju dva izbora, predstavljati svoj identitet, pa čak i pod cijenu stigmatizacije i diskriminacije, ili prakticirati proces normiranja. Iako navedene strategije zvuče oprečnima, obje su sugovornici navodili kao relevantne u svom samopredstavljanju. To koju će strategiju upravljanja dojmom o sebi sugovornici koristiti, ovisi o nekoliko kriterija: društvenom kontekstu, tome predstavljaju li se nestigmatiziranima ili već upućenima, jesu li u interakciji s istomišljenicima ili neistomišljenicima te naposljetku koji aspekt svog stvarnog društvenog identiteta predstavljaju. Ujedno, Goffman (2000 [1959]) razlaže kako prilikom izvođenja uloge svaka osoba unosi „sebe“, zbog čega svatko od nas na različit način igra svoje uloge. Drugim riječima, u realnom ponašanju nismo potpuno sputani ulogom i uzastopce prezentiramo segmente „sebe“ u autentičnom načinu njene izvedbe. Ranije je na primjeru djece branitelja raspravljano da su njihova identifikacija i kategorizacija višedimenzionalni koncepti čiji aspekti nisu univerzalno važeći za sve sugovornike, niti su jednako relevantni za njihovo *Ja*, pa stoga načini njihovog samopredstavljanja proizlaze iz tih specifičnih varijacija i isprepletenosti njihovog stvarnog i pripisanog društvenog identiteta.

Kada govorimo o svakodnevnom predstavljanju svoga *Ja* nestigmatiziranima i neupućenima, značajno je da su svi sugovornici koji ponos i domoljublje ističu kao važne aspekte svog identiteta, izrazili nenametljivost, ne inzistiranje na temi i ne hvalisanje kao strategije upravljanja dojmom o sebi, a iste možemo definirati blažim inačicama procesa normiranja:

Nikad nisam nikome to reka dok me ono, ne pita. Nikad ne bi to naglasio ono, po meni to uopće nije relevantno za neku priču. Al ako netko krene s nekim glupostima, onda

normalno da ću se ubacit. (...) Nikad, ja bi reka bez problema, nije da bi ja sad to iša skrivat, ali nije i da nešto sad potičem ljude na razgovor o tome, da ću inzistirat na tome. Ima drugih stvari. (...) nema me što bit sram tu, da me se pita, ja bi reka, kako god ispalo za mene. (Sugovornik Ante)

Ovdje, doduše, treba naglasiti da ni jedan od sugovornika koji je koristio strategiju nenametljivosti, pod istom nije smatrao skrivanje u smislu nijekanja i srama od vlastitog identiteta, nego je navedena strategija korištena u dvjema, relativno povezanim, varijantama. Prva je varijanta kada sugovornici odlučuju ne isticati svoj stvarni društveni identitet jer ga ne smatraju nečim naglašeno relevantnim u svom svakodnevnom predstavljanju (kao ranije citirani sugovornik Ante), a druga je u slučaju gdje se ne žele „kititi tuđim perjem“, odnosno ratnim putem svoga roditelja:

Da me netko pita, reći ću, ali da idem ljudima gurat pod nos da mi je otac bio u ratu, ili da mi je stric imao ulogu koju je imao, to mi je idiotski da moram isticat, nije to moj trofej. Za tim nemam potrebu, ali ako se pokrenu teme vezane za Domovinski rat, onda ću definitivno branit svoja stajališta i važnost Domovinskog rata. (Sugovornik Nikola)

Iako se izjašnjavaju kao nenametljivi na prvu, sugovornici Nikolina, Vita, Magdalena, Ante i Nikola ipak koriste i strategiju izravnog predstavljanja aspekata svog stvarnog društvenog identiteta kada procjene da društveni kontekst u kojem se nalaze dopušta nadovezivanje ili čak i iniciranje teme o braniteljskom pitanju:

I ja volim to spomenut, reć ljudima, ali ipak znam dozirat (...) Znači, ne iznosim sad to kao 'dobar dan', ako je prilika pričat ću o tome s ponosom; ako nije, neću upadat s time. (Sugovornica Magdalena)

Uz navedene inačice nenametljivog i izravnog samopredstavljanja, u analizi je konstatirana i strategija izraženijeg procesa normiranja, koja je u svakodnevnom predstavljanju zabilježena kod sugovornika Dalibora. Već je ranije pojašnjeno kako se sugovornik Dalibor od ostatka sugovornika izdvaja kao onaj čije je izrazito negativno iskustvo sekundarne traumatizacije uvjetovalo pojavu svojevrstne nezainteresiranosti za braniteljsko pitanje i domovinsku prošlost. Stoga on proces normiranja u svakodnevnom predstavljanju prakticira iz dva razloga; jer aspekt ponosa i domoljublja koji je ostalim sugovornicima važan ne smatra nečim čime se visoko identificira i što bi bilo relevantno u njegovom svakodnevnom

samopredstavljanju, te s druge strane zbog pretpostavke da bi otvoreno predstavljanje moglo dovesti do jednodimenzioniranja njihova *Ja* na njegov (navodni) stigmatizirani identitet:

Tu je važno da znaš da ja nije da idem baš okolo i govorim što sam prošao i to da su mi tata i očuh branitelji, možda da idem bi i imao neke osude. Možda bi me netko osudio da sam pretjerani nacionalist, opet me svrstao u neku skupinu. Ili bi me možda svrstao u skupinu da imam neka veća prava od njega u državi, iako nisam na svojoj koži osjetio da ih imam. (...) Nije da ja to sad skrivam, ali ne spominjem. Jer ne volim da me se svrstava u neku skupinu niti da se ta tema uopće načinja jer odmah znam u kojem smjeru to vodi, a ne želim tu negativnost i predrasude (...) sada, da tipa na gradilištu sjedim s nekime na pauzi i da osoba započne tu temu, pa di bi ja njemu išao objašnjavati sve što sam prošao i kakve stavove imam u vezi toga. A ako osobi kažeš da pripadaš u neku skupinu, a ne objasniš svu tu dubinu, neće te shvatiti, sam će zaključiti neke stvari iz iskustva koje on već ima. Tako da, ili ću ti objasniti, ili ti vjerojatno neću ni spominjati. (Sugovornik Dalibor)

Unatoč navedenim razlikama i varijacijama u upravljanju dojmom o sebi u nekim svakodnevnim društvenim kontekstima, zanimljivo je da su svi sugovornici pri osjećaju ugroze ili izravnog napada na vlastiti identitet iskazali postojanje obrambenog stava te korištenje strategije izravnog predstavljanja svog identiteta, pa čak i pod cijenu stigmatizacije i diskriminacije, kao i potrebu da „napadaču“ argumentiraju svoja stajališta i obrane vlastito *Ja*, ali i čitavu braniteljsku populaciju:

(...) netko direktno da mi se obrati, po tom pitanju vrlo sam određita i ne volim kad ljudi te nekakve stvari generaliziraju, kad zbog jednog alkoholičara sude sve branitelje, kad zbog jednog razmaženog djeteta sude svu dicu branitelja ili zbog nekakvog ratnog profitera će suditi i mene i tebe. I onda po tom pitanju, kad bi se susrela, ne mogu ti sad od a do ž opisati nekakvu situaciju, ali bilo ih je, ono - vrlo, vrlo obrambeni stav imam po tom pitanju i volim istjerati svoje. Da, revolt mi to izaziva, i stvarno je ružno kad na taj način ljudi komentiraju. Borila sam se time, odgovarajuće situaciji naravno. Ako je netko agresivno nastupio prema meni, agresivno bi uzvratila. (Sugovornica Vita)

Čak i sugovornik Dalibor, za kojeg je prethodno razjašnjeno da inače nema praksu izravnog samopredstavljanja, navodi primjer kada se našao u društvenoj interakciji izravnog napada, gdje je reagirao razotkrivanjem:

Bila je jednom situacija kada sam bio napadnut verbalno jer sam otišao iz Hrvatske, zapravo baš od jednog branitelja, kako ne cijenim što su oni morali proći i odbacujem ono što mi je dano i da sam nezahvalan. Na to sam odgovorio samo da su mi i otac i očuh invalidi Domovinskog rata, nakon čega je uslijedio muk i ja sam se samo okrenuo i otišao. (Sugovornik Dalibor)

Sugovornik Dalibor se u navedenom društvenom kontekstu osjećao isprovocirano jer ga je sugovornik išao osuđivati i kategorizirati bez da zna njegovu priču. Iz sličnih je razloga Sugovornica Nikolina u prošlosti običavala koristiti strategiju normiranja u društvenim kontekstima ugroze identiteta, dok danas, kao i svi ostali sugovornici, na napad reagira izravnim samopredstavljanjem¹⁶:

(...) dok sam u Zagrebu studirala, tad su taman bili ti prosvjedi i onda mi prolazimo tuda i znalo se desiti da krenu svi skupa pričati protiv. I onda se znalo desiti, da u takvim situacijama ja jednostavno prešutim, jednostavno se ne uključim u razgovor. A to kako sam se osjećala, to samo možeš zamisliti (...) Ali eto, nedaj Bože, da se nađem ponovo u tako nekom društvu, mislim da ne bi premućala. Jer kažem ti, kako vrime prolazi, tako ja sve više i više vidim koliko mi je to bitno, i ono što je on prije bio ljut i što ga je mućio taj neki općeniti stav, to sad mene ljuti i boli. I onda mislim da bi to rekla, jer najčešće kad ljudima to kažem onda ih bude stid. Recimo, znam da kad bi se na faksu u zadnje vrijeme potegnula tako neka priča, pa bi ja odma u početku istaknula: 'Da, da tako je. Ali, meni je tata bio u ratu i nije baš sve tako...' i onda da ih odma u korijenu srežem, da ne kažu i ono što su možda mislili. Mislim da sam tu čvršća nego prije, po tako nekom pogledu. Iako nikad, baš nikad mene nije bilo sram. (Sugovornica Nikolina)

U prethodnim redcima razjašnjeno je da, iako izravni u društvenim kontekstima napada na identitet, u nekim svakodnevnim situacijama samopredstavljanja pred nestigmatiziranim i neupućenim, sugovornici uglavnom preferiraju inačice procesa normiranja, inače uobičajenog za stigmatizirane identitete. Stigmatizirani, međutim, po Goffmanu (2009 [1963]) osjećaju veću ugodu interakcije s upućenima, a navedeno se pokazalo relevantnim i za sugovornike ovog

¹⁶ S obzirom da je u teorijskom dijelu rada razloženo da se promatranje identiteta u ovom radu vrši iz perspektive socijalnog konstruktivizma, po kome je identitet nešto socijalno konstruirano i podliježe promjenama i rekonstrukciji, ne iznenađuje da se stvarni društveni identitet sugovornice Nikoline mijenjao kroz njeno sazrijevanje, pa je danas njezina identifikacija s ponosom, kao i potreba obrane vlastitog identiteta u procesima samopredstavljanja izraženija nego prije.

istraživanja. Sugovornici pred upućenima nemaju potrebu korištenja strategije procesa normiranja, nego se osjećaju prihvaćenima u potpunosti izražavati aspekte svog identiteta, bez straha od kategorizacije ili osjećaja nametljivosti. Upućeni su obično članovi obitelji, partneri i prijatelji, odnosno svi oni koji sugovornika/cu poznaju još od djetinjstva, ili oni koje je sugovornik/ca samostalno izabrao za svakodnevnu društvenu interakciju te im je kao takvima imao/la potrebu prikazati svoj identitet:

Tako da ti ljudi koji su mi bliski, do kojih mi je stalo, mislim da je jako bitno što to znaju i da razumiju možda u nekoj situaciji, ne znam, zašto se on primjerice izdvoji ako je baš gužva ili zašto se u nekoj drugoj situaciji ponaša tako i tako, u smislu zašto mu se ne ide na neke manifestacije i slično. Tako da mi je bitno da će bliske osobe to razumjet, razumjet njega, neće to ni osuđivat ni krivo gledat jer znaju sve i stalo mi je da im to objasnim ako možda vidim da im nije jasno. (Sugovornica Vita)

Naposlijetku valja prikazati aspekt identiteta djece branitelja koji se iz razgovora sa sugovornicima čini puno kontroverznijim za proces samopredstavljanja. Naime, riječ je o aspektu identiteta žrtve izazvanog sekundarnom traumatizacijom, za koji svi sugovornici imaju osjećaj da ga ne mogu slobodno i otvoreno predstavljati u društvu, pa dolazi do pojave „podmetanja pod tepih“:

A čuj, dok se ne krene o tom pričat, nema od toga ništa, nemoš očekivat da će te netko sažaljevat ako ne zna šta si proša. Ja znam isto po njemu, dok nije sve sada izašlo ovako javno, sve ti je to bilo u stilu podmetanja pod tapet. A ne može se, ne može se tako riješit ništa. Nego čisto, ono izbjegavanje problema. Ja isto, ono, imam nekad potrebu reć. Al teško ti je sada, ne znam, nekom sa strane, tko ne zna. Onda ćeš radije o trećim pitanjima, nego o tome, guraš i gotovo. (Sugovornik Ante)

Svi sugovornici razgovor o proživljenim iskustvima sekundarne traumatizacije, problemima u obiteljima i posljedicama istih vide kao *tabu* temu u društvu te većina u upravljanju dojmom o sebi koristi strategiju „podmetanja pod tepih“, kao prethodno citirani sugovornik Ante. Međutim, nešto je po tom pitanju otvorenija sugovornica Magdalena, iako i sama uviđa da ni izbjegavanje, ni napadno poticanje teme ne dovode do pozitivnih ishoda:

(...) ja sam dok sam bila mlađa, pogotovo u toj nekoj pubertetskoj dobi, sam možda malo bila i gruba i, ovaj, kako da kažem, možda malo i premalo osjetljiva po tom pitanju. Ja bi znala otvoreno pričat s nekim kome znam da mu je roditelj branitelj, i

onda bi malo napadno se čudila zašto osoba ne želi pričat o tome, zašto ne govori. Tu sam shvatila da je to neka točka kod koje se djeca branitelja povuku u sebe. To je jako bolno, nisu svi možda načisto s time da će ovako otvoreno razgovarat kao ti i ja sada. Pogotovo ne u toj dobi kada smo još to aktivno proživljavali. I, iskreno, imam osjećaj da smo se mi, generaliziram sada, ali mislim da je tako, mislim da smo se mi, djeca branitelja, kao dica u nekom trenutku sramili toga kakav je naš roditelj. Ne toga što je on branitelj, tog pozitivnog i ponosnog dijela mislim da se nitko nema što sramit. Nego, sramili smo se toga što naš roditelj nije, ajmo reć, 'normalan'. Mi smo se sramili što su oni takvi, nismo mogli ni razumit zašto su oni takvi, a oni nisu htjeli ili nisu osjećali da mogu tražit pomoć da ne budu takvi jer su mislili da ćemo mi bit dodatno etiketirani (...) Psihijatar je nešto negativno u našem društvu, toga su svjesni i branitelji i dica branitelja i onda se sve to rješava u svoja četiri zida. (Sugovornica Magdalena)

Identitet djece branitelja prate stigmatizacija i tabui, koji uvelike utječu na njihov proces samopredstavljanja i njihove strategije upravljanja dojmom o sebi. Te strategije, kao što se to nastojalo prikazati u ovom dijelu rada, ovise o društvenom kontekstu, tome predstavljaju li se sugovornici nestigmatiziranima ili već upućenima, jesu li u interakciji s istomišljenicima ili neistomišljenicima te naposljetku koji aspekt svog identiteta predstavljaju. Ujedno, strategije predstavljanja ovise i o kompleksnom i specifičnom *Ja* osobe koja se predstavlja, pa je svaki nastup izvedba koja proizlazi iz varijacije i isprepletenosti nečijeg stvarnog i pripisanog društvenog identiteta.

6.4. Poželjni društveni identitet branitelja i njihove djece

S ciljem dubljeg razumijevanja identiteta djece branitelja i načina na koji žele biti prihvaćeni, posljednji dio analize usmjeren je na vizije poželjne slike branitelja i njihove djece u hrvatskom društvu. Pri tome, sugovornici su istaknuli, u odnosu na to kako vide da ih se trenutno doživljava, kako bi voljeli da se idealno doživljava njihovog roditelja branitelja i njih same. Ujedno, neki su tu poželjnu sliku nastojali opisati kroz primjere mjera, aktivnosti i sl. koje vide kao mogućnost doprinosa u postizanju takvog doživljaja.

Ideal po pitanju poželjnih konstrukcija društvenog identiteta branitelja, sugovornici izražavaju po pitanju nekoliko aspekata. Sugovornici Nikolina, Vita, Magdalena, Ante i Nikola smatraju da bi branitelji trebali biti doživljeni kao temelj hrvatskog društva, s najvišim poštovanjem i zahvalnošću:

Pa mislim da bi oni trebali biti stup, temelj društva, jer su to bili tada kada je trebalo, da nije bilo njih ne bi bilo ove države. (...) To bi tribao biti samo ponos i samo ponos, da se to ne zaboravi. (Sugovornica Vita)

Kao poželjan pripisani društveni identitet za branitelje, navedeni sugovornici vide identitet heroja. Kao povezane s istim, sugovornici Nikolina i Nikola izravno naglašavaju kako je ideal po njihovom mišljenju u prikazu branitelja kao „ispravne“ strane u Domovinskom ratu:

(...) nemoj me krivo shvatit, bilo je s naše strane i pogrešaka, i u svakom žitu kukolja, ali mi krećemo krivo od tog pogleda na prošlost. To je ono što bi trebalo biti drugačije, da se prošlost cijeni, poštuje, a ne izvrće. Triba oprostit, to uvijek, ali ne izvrćat i zaboravit. (Sugovornica Nikolina)

Za razliku od ostalih sugovornika, sugovornik Dalibor smatra da se branitelje ne bi trebalo pretjerano uzdizati jer u tome vidi jednodimenziranje njihovog identiteta na komponentu „heroja“. Nasuprot tomu, on ideal vidi u njihovoj uspješnoj resocijalizaciji i nastavkom sa životom:

Normalno, trebalo bi ih gledat kao sve druge ljude. Ostavit prošlost iza sebe. Mislim, trebalo im je pomoći nakon rata, ali ne u ovom smislu u kojem im se pomoglo. Oni su obavili svoju funkciju, odradili rat, pomogli državi, ali krivo je onda kao mašinu koja je odradila svoje ih stavit da stoje. Novčana pomoć, ajde, važna je i ona ponekad. Ali to može bit medvjeda usluga. Ima ona izreka „Nemoj gladnom čovjeku dati ribu, nauči ga da peca“. Tako je i njima trebalo pomoći da izgrade svoj identitet i nastave dalje. (Sugovornik Nikola)

Ovaj su aspekt, dakako, istaknuli i svi ostali sugovornici, uz gore naveden ideal identiteta heroja. S jedne je strane sugovornicima poželjno da branitelji budu percipirani s ponosom i zahvalnošću, a s druge strane da nisu više nisu izdojena društvena skupina nego da se asimiliraju i promatraju kroz dominaciju drugih identiteta, primjerice identiteta radnika. Naposljetku, neki su sugovornici kao poželjni pripisani društveni identitet za branitelje istaknuli identitet ranjive skupine u zdravstvenom smislu:

(...) da se o njima govori i kao o onima kojima je nužna pomoć, da se shvati da je to herojstvo ostavilo svoje posljedice i da suosjećamo s time (...). (Sugovornica Magdalena)

Po ovom pitanju, sugovornica Magdalena kao konkretno rješenje smatra da je resocijalizacija branitelja trebala biti usmjerena na razne programe zaposlenja te na liječenje psihičkih oboljenja, zbog čega ona opći ideal vidi u normalizaciji i poticanju brige o mentalnom zdravlju:

(...) pomognemo njima i obiteljima, razgovaramo o tome kao društvo, normaliziramo razgovore i psihičku pomoć. Bez obzira što oni to ne traže; ne traže zbog toga tabua da psihijatru ide samo luđak. Triba postojat nešto, kao, kako se zove, kao oni sistematski pregledi. Da redovito moraju i da se oni osjećaju da ih neko pita kako su. Da se osjećaju poželjni i potrebni u državi i dalje, to se može kroz razne programe, zaposlenja i slično. (Sugovornica Magdalena)

Također, rješenje problema kojeg su svi sugovornici u nekom dijelu razgovora istaknuli kao nužno za opću sliku o braniteljima, a osobito za uvažavanje poželjnog identiteta heroja tiče se po njima glavnog izvora negativne kategorizacije, pitanja „lažnih“ i „pravih“ branitelja:

„(...) ponajprije svega, trebala bi se napraviti jedna velika čistka, čime bi se razdijelio pravi branitelj od papirnatog branitelja. Kad bi se to napravilo, mislim da bi cjelokupno društvo na drugačiji način počelo gledat na branitelje, ponajviše s više poštovanja, ali to je utopija.“ (Sugovornik Nikola)

Uz poželjne društvene konstrukcije identiteta branitelja i konkretnih rješenja po pitanju istih, sugovornici su se osvrnuli i na poželjnu društvenu konstrukciju vlastitog identiteta. S jedne strane, ta se slika tiče njihovog identiteta žrtve sekundarne traumatizacije, a s druge identiteta njih kao grupe prava. Prvotno, sugovornici smatraju da je diskurs o djeci branitelja gotovo nepostojeći te se osjećaju, čak i u odnosu na branitelje, zaboravljeni i zapostavljeni od strane društva po pitanju svog identiteta žrtve, što u njihovom percipiranju poželjnoga ne bi trebalo biti tako:

Mislim da su i oni zaboravljeni, ne znam jel itko više i priča o djeci branitelja, o možda i nekim traumama, o tome koliko to okruženje utječe na neko formiranje osobe (...) Treba to, iz perspektive društva, znat razumjet. Tako da eto, baš me iznenadila ta tema, jer to je ono, tabu tema ili čak nije tabu, nego zaboravljena tema. Branitelji jesu ipak zastupljeni, zna se pričat o njima, ali o duci branitelja usputno nešto. (Sugovornica Vita)

Sugovornica Nikolina smatra kako je diskurs o djeci branitelja, uz zanemarenost teme sekundarne traumatizacije pretežito usmjeren na pitanje njihovih prava, koja većina sugovornika niti koristi, niti smatra relevantnim za svoj stvarni društveni identitet:

Ti o doci branitelja čuješ jedino kada su u pitanju rasprave oko beneficija, trebaju li imat bodove za upis, trebaju li imat stipendije i tako dalje. (...), nikad ja još nisam čula da se priča o njima kao o nekome na koga su ostavljene neke posljedice. (...) A to nam je mislim da i bitnije nego imat neke beneficije. Ajmo razgovarat o mentalnom zdravlju, ajmo razgovarat o tome što smo prošli nakon rata. (...) normalno da iz tog nerazumijevanja jedino znaju napadat po našim pravima i govorit da nam ne trebaju, jer ne razumiju. (...) Ja ti nikad nisam imala prilike, niti me ikad itko pita, niti sam razgovarala s ikim, o ovoj tematici, da je mene pita neko kako je meni bilo odrastat uz branitelja s PTSP-om, apsolutno nitko nikad. Niti sam igdi imala prilike čut o tome, evo sada tu s tobom, ili s užim prijateljima, i to je to. A meni je sestra recimo zbog svojih problema išla u psihijatra, i to je bila prva stvar što ju je pita: „Jel ti tata bia u ratu?“. Znači očito je to nešto jako bitno, nešto što nas je itekako obilježilo, a nitko nas ni ne pita (...) Priča se o braniteljima i njihovom PTSP-u, ali malo se priča o djeci branitelja i tome što mi proživimo. (Sugovornica Nikolina)

Skoro svi sugovornici poželjnu sliku vide u dokidanju generalizacije da sva djeca branitelja imaju brojna i nezaslužena prava i da ih svi oni nužno i ostvaruju. Iako su svi, izuzev sugovornika Ante, načelno za prava kao oblik pomoći i solidarnosti društva s djecom branitelja, neki sugovornici naglašavaju problem manipulacije istima. Stoga ideal ponovno, kao i po pitanju samih branitelja, vide tek u rješavanju pitanja „lažnih“ i „pravih“ branitelja:

(...) problem je što se s time se manipulira, i to me užasno ljuti zbog činjenice da danas na papiru imamo više branitelja nego u cijelo vrijeme Domovinskog rata. (...) Ta, djeca tih istih, lažnih branitelja imaju nezaslužena puna prava. Tako da, u načelu, jesam za beneficije onima kojima su zaista potrebne i koji su ih zaista zaslužili, ali me užasno ljuti zloupotreba istih. (...) kada bi s riješilo pitanje lažnih i pravih branitelja, riješilo bi se i to da se na djecu pravih branitelja više ne gleda kao na uhljebe, na nekoga tko će ti otet posao ili mjesto na faksu. Dok se to ne riješi, sve do tada će dijete branitelja vuć negativnu konotaciju, ma koliko god ona neutemeljena bila. (Sugovornik Nikola)

Uz navedeno pitanje identiteta grupe prava i rješavanja problema „lažnih i „pravih branitelja za koje sugovornici percipiraju da bi djelovalo povoljno na poželjnu sliku djece

branitelja u društvu, sugovornici su predlagali rješenja i po pitanju poželjne konstrukcije identiteta žrtve. Prema njima, problem je u zanemarenosti tog aspekta identiteta djece branitelja, pa bi trebalo aktualizirati temu, educirati o njoj i u društvu proširiti razumijevanje i suosjećanje za navedeni problem:

Trebalo bi gledat s razumijevanjem nekim, za početak. Jer nitko ne zna, ti si prošla nešto, ja sam prošla nešto, svak od nas je imao svoje. Možda je meni to bilo puno lakše nego nekom drugom, tebi recimo, ali svak od nas je različit i različito se mogao nosit s time. Jednostavno ne treba osuđivat, triba imat razumijevanja. (Sugovornica Vita)

Navedene poželjne društvene konstrukcije identiteta koje su sugovornici navodili s jedne se strane tiču branitelja, kao onih čije je identitetsko pitanje izravno povezano s djecom branitelja. Slika njih kao heroja, kao ranjive skupine u zdravstvenom smislu i kao onih čiji identitet ne treba jednodimenzionirati samo na identitet branitelja, za sugovornike predstavlja nešto poželjno, ponajprije jer ih prijenos stigme i zamjenska stigma čine direktno povezanima sa stigmom svojih roditelja. S druge strane, budući da su sami stigmatizirani po pitanju prava i beneficija koje djeca branitelja kao skupina uživaju, ne iznenađuje da poželjnu sliku vide u rušenju predrasuda da su ta prava brojna, nezaslužena i da ih svi koriste. Nasuprot tomu, identitet žrtve vide kao nedovoljno prihvaćen za djecu branitelja, a kakav bi u poželjnom trebao biti jer sebe i/ili drugu djecu branitelja vide kao one koji su propatili i bili zakinuti za mnoge aspekte bezbrižnog djetinjstva.

7. Zaključak

Središnji cilj ovoga rada je razumjeti kako iskustvo bivanja djeteta branitelja oblikuje nečiji identitet. Prvotno je načinjen pregled relevantne literature kako bi se saznalo na koji su način u postojećim publikacijama prikazani identiteti djece branitelja i njihovih roditelja. Što se potonjih tiče, saznalo se da se branitelje Domovinskog rata može definirati kao stigmatiziranu skupinu. Utvrđeno je kako je unutar skupine velik broj onih koji imaju lakše ili ozbiljne fizičke i psihičke teškoće, da osjećaju da im društvo nije zahvalno na njihovoj žrtvi, da ih marginalizira i ne prihvaća, osuđujući njihovu teškoću resocijalizacije i kategorizirajući ih kao neradnike, koristoljubne i prevarante. S druge strane, za djecu branitelja utvrđeni su sljedeći uvidi u pregledanoj literaturi: oni su često žrtve sekundarne traumatizacije, doživljavaju proces prijenosa i zamjenske stigme svojih roditelja branitelja te se u literaturi klasificiraju kao grupa prava. Navedene se nalaze u ovom radu nastojalo obogatiti kroz razgovore sa djecom branitelja, pri čemu se željelo dublje razumjeti dimenzije njihovih identiteta, njihova shvaćanja društvene slike o braniteljima i njima samima u društvu, saznati kako oni upravljaju svojim identitetom u društvenim interakcijama te naposljetku ustanoviti kakva bi po njima bila poželjna društvena konstrukcija identiteta branitelja i njihove djece.

Prvotno, zaključeno je kako je identifikacija djece branitelja višedimenzionalna. Neki od identiteta sugovornika, zbog odrastanja uz roditelja oboljelog od PTSP-a, obilježeni su iskustvom sekundarne traumatizacije, za koju je zaključeno da može dovesti do stvaranja identiteta žrtve i identiteta otporne osobe. S druge strane, odrastanje uz oca branitelja neki su sugovornici doživjeli kao pozitivno i poticajno za usvajanje pozitivnih vrijednosti, zbog čega kao važne aspekte svog identiteta ističu ponos na oca i općenito branitelje te domoljublje, ali i toleranciju i miroljublje. S druge strane, zaključeno je kako sugovornici nisu zadovoljni konstrukcijom braniteljske populacije u društvu. Po njima su branitelji i njihova djeca konstruirani kao izdvojene društvene skupine čija je slika u društvu prevladavajuće negativna i stigmatizirana. Utvrđeno je postojanje procesa prijenosa i zamjenske stigme s branitelja na djecu branitelja. Ujedno, utvrđeno je da sugovornici imaju dojam da se djeci branitelja pripisuju različite karakteristike koje oni ne vide kao istinite. Zabilježena je predrasuda o političko-ideološkoj opredijeljenosti te stigma o ostvarivanju brojnih (i nezasluženih) prava i beneficija.

Nadalje, utvrđeno je da samopredstavljanje sugovornika u društvu proizlazi s jedne strane iz specifičnosti društvenih konteksta u kojem se nalaze, a s druge iz specifičnog načina na koji vide sebe i na koji percipiraju da ih drugi vide. Kroz metode nenametljivosti i ne

hvalisanja (ali ne i srama), definirana je strategija blaže inačice procesa normiranja. Kod jednog od sugovornika, uočena je i inačica izraženijeg procesa normiranja, što dodatno argumentira temeljnu tvrdnju ovog rada – da su identiteti djece branitelja slojeviti i da aspekti istih nisu jednako relevantni ili važeći za njihov identitet. Nadalje, utvrđena je i strategija izravnog predstavljanja pri osjećaju ugroze identiteta te u društvenim kontekstima koji dopuštaju nadovezivanje ili čak i iniciranje teme o braniteljskom pitanju. Uočeno je i kako sugovornici osjećaju veću ugodu interakcije s upućenima. Naposljetku, utvrđeno je postojanje pojave „podmetanja pod tepih“, kao strategije predstavljanja identiteta žrtve, za kojega svi sugovornici imaju percepciju tabua kojeg ne mogu slobodno i otvoreno predstavljati u društvu.

Posljednji dio analize bio je usmjeren na vizije poželjne konstrukcije identiteta branitelja i njihove djece u hrvatskom društvu. Kao poželjan, sugovornici za branitelje vide identitet heroja, identitet ranjive skupine u zdravstvenom smislu te viđenje branitelja kao onih čiji identitet ne treba jednodimenzionirati samo na identitet branitelja. Doprinos takvoj percepciji, neki vide u resocijalizaciji branitelja te normalizaciji liječenja psihičkih oboljenja. S druge strane, svi sugovornici kao nešto važno u postizanju pozitivne slike o braniteljima vide rješavanje pitanja „lažnih“ i „pravih“ branitelja, koje bi po njima okončalo stigmatizaciju koristoljublja koju doživljavaju i branitelji i njihova djeca. Poželjnu konstrukciju vlastitog identiteta u društvu, sugovornici vide u percepciji djece branitelja kao žrtava sekundarne traumatizacije, a s druge strane u dokidanju generalizacija koje ih prate. Neki su istaknuli da bi za afirmaciju identiteta žrtve trebalo aktualizirati temu sekundarne traumatizacije, educirati o njoj i u društvu proširiti razumijevanje i suosjećanje za problem.

Iako su identifikacija, kategorizacija, upravljanje dojmom o sebi i percepcija poželjne konstrukcije identiteta u radu prikazani kao načelno odvojeni, valja zaključno istaknuti da je riječ o tek teorijskom odvajanju koncepata koji su ustvari isprepleteni i zajedno sačinjavaju nečiji identitet. Kada govorimo o identifikaciji i kategorizaciji, riječ je o višedimenzionalnim i u stvarnosti neodvojivim procesima, pri čemu aspekti istih nisu jednako važeći za sve nosioce nekog identiteta, niti su jednako relevantni za njihovo *Ja*. Ovisno o relevantnosti tih aspekata za svako dijete branitelja, razlikuju se njihove metode upravljanja dojmom o sebi, kao i njihova vizija poželjnog društvenog identiteta njihovih roditelja i njih samih.

Naposljetku, valja ponovno istaknuti da je analiza literature na temu djece veterana ukazala na manjkavost i zanemarenost teme u znanstvenom diskursu (u sociologiji općenito i u hrvatskom kontekstu), pa se preporučuje nastavak istraživanja vezanih uz istu. Ovaj je rad je s

jedne strane doprinos oskudnom znanstvenom diskursu na temu, a s druge doprinos senzibilizaciji društva o problemima koji prate identitete djece branitelja, s naglaskom na osvještavanje o prisustvu procesa stigmatizacije koji ih prate te postojanju identiteta žrtve uzrokovanog iskustvom sekundarne traumatizacije.

8. Prilozi

8.1. Izjava o obavještenom pristanku

Izjava o obavještenom pristanku za sudjelovanje u istraživanju
povodom pisanja diplomskog rada na Odjelu za sociologiju, ak. god. 2020/21., na temu
U svojim i tuđim očima – identiteti djece branitelja Domovinskog rata

Sugovornik/ca: _____

Istraživač/ica: _____

Ovim potpisom potvrđujem da sam dobrovoljno pristao/la sudjelovati u istraživanju i da sam obaviješten/a da se u bilo kojem trenutku istraživanja iz istoga mogu povući. Prije provedbe intervjua, obaviješten/a sam o relevantnim pojedinostima istraživanja i o njima posjedujem odgovarajuće informacije, pa skladno s time ovlašćujem istraživačicu da koristi podatke intervjua, isključivo u svrhe pisanja navedenog diplomskog rada. Potvrđujem da sam upoznat/a s etičkim pravilima istraživanja te da mi je po istima zajamčena povjerljivost podataka i zaštita identiteta. Obaviješten/a sam da će, uz moj pristanak, intervju biti snimljen diktafonom te da će snimka, skupa s njenim transkriptom, biti pohranjena na primjeren način.

(Istraživačica)

(Sugovornik/ca)

Mjesto i datum: _____

8.2. *Protokol*

Uvodna skupina pitanja

Reci mi par riječi o sebi.

Možeš li mi malo opisati svoju obitelj i to kako ste povezani?

1. *Pozicija veterana u hrvatskom društvu*

Što misliš, kako se u hrvatskom društvu gleda na branitelje?

Što ti misliš o tome?

Dijele li tvoji roditelji tvoje mišljenje?

Kako se on/ona tvoj otac/majka osjeća zbog toga što je branitelj?

2. *Što znači biti dijete veterana*

Što misliš, kako hrvatsko društvo gleda na djecu branitelja?

Što ti misliš o tome?

Kako se osjećaš zbog toga?

Koliko i kako je činjenica da si dijete branitelja oblikovala tebe kao osobu i tvoj identitet?

Koliko ti je bitno da ljudi koji te poznaju i koji su ti bliski znaju da si dijete branitelja i tvoju obiteljsku situaciju?

Koliko ti je važno da, kada upoznaš neku novu osobu i u razgovoru malo detaljnije pričate jedno o drugome, da u jednom trenutku spomeneš i to da si dijete branitelja?

Koje emocije osjećaš kada nekome predstavljaš taj dio sebe?

Možeš li mi opisati neku situaciju ili situacije kada si baš izričito htio/htjela da ljudi oko tebe znaju da si dijete branitelja?

Možeš li mi opisati neku situaciju ili situacije kada si nastojao/la da ljudi oko tebe ne znaju da si dijete branitelja?

Ako bi neki ljudi u čijem si društvu pričali negativno o djeci branitelja, kako bi se zbog toga osjećao i kako bi reagirao?

Ako bi neki ljudi u čijem si društvu pričali pozitivno o djeci branitelja, kako bi se zbog toga osjećao i kako bi reagirao?

3. *Vizija produktivne konstrukcije veterana i njihove djece u hrvatskom društvu*

Što misliš, kako bi se država i društvo trebali odnositi prema branitelja i kakva bi idealna slika o njima trebala biti?

Što misliš, kako bi se država i društvo trebali odnositi prema djeci branitelja i kakva bi idealna slika o njima trebala biti?

8.3. Kodna matrica – tematski, deskriptivni i analitički kodovi

TEMATSKI	DESKRIPTIVNI KODOVI
DIMENZIJE IDENTITETA	Negativne posljedice i traume Ojačan karakter Ponos i domoljublje Poštivanje drugih nacija
U OČIMA DRUGIH	Oni kojima je ovo pitanje: nerelevantno / relevantno Oni koji: poštuju / prelaze u nacionalističku krajnost / osuđuju Negativne konotacije prevladavaju Nerazumijevanje Generalizacija Nezaslužena prava i beneficije Ideološko-političke pretpostavke Negativan prikaz u medijima i kinematografiji Iskrivljivanje prošlosti
STIGMA	Mentalno zdravlje Političko-ideološka stigma Stigma koristoljublja
SAMOPREDSTAVLJANJE	Ponosno predstavljanje Nenametljivost i isticanje ovisno o situaciji Izbjegavanje teme Druženje s istomišljenicima Druženje neovisno o mišljenju Argumentirana obrana pri napadu Povlačenje pri vrijeđanju Odbijanje prava i beneficija – nepotreba / revolt / etiketa Osuda koristoljublja i ratnog profiterstva
TABU U PREDSTAVLJANJU	Mentalno zdravlje Problemi u obitelji Teško djetinjstvo Povlačenje i skrivanje
IDEAL	Poštivanje Suosjećanje Svijest Zdravo domoljublje, bez krajnosti Jednakost u pristupu Ostavljanje prošlosti Definiranje i diferenciranje lažnih od pravih branitelja Prava po zaslugama Briga za mentalno zdravlje

ANALITIČKI KODOVI
Višedimenzionalnost stvarnog identiteta djece branitelja
Podvojenost sebstva između stvarnog i pripisanog identiteta
Upravljanje dojmom kod djece branitelja
Poželjni društveni identitet branitelja i njihove djece

9. Literatura

- Bagić, D. i Kardov, K. (2018). „Politička participacija i stranačke preferencije ratnih veterana u Hrvatskoj“, *Politička misao*, 2018, 55 (3): 82-103.
- Begić, Nada, Sanader, Mirjana i Žunec, Ozren (2007) „Ratni veterani u starom rimu i u današnjoj hrvatskoj“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 10 (20): 11-30
- Bilešić, Ana, Vuletić Gorka (2010) „Doživljaj sekundarne traumatizacije i kvalitete života supruge ratnih veterana“, *Klinička psihologija*, 3 (1-2): 83-95
- Braun, Virginia, Clarke, Victoria (2006) „Using thematic analysis in psychology“, *Qualitative Research in Psychology*, 3(2):77-101
- Budak, Neven, (2010) „Hrvatski identitet između prošlosti i moderniteta“, u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem društvu*, Budak, Neven, Katunarić, Vjeran (ur.), Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb: 3-12.
- Cozza, Colonel, Stephen J., i Richard M. Lerner (2013) “Military Children and Families: Introducing the Issue.” *The Future of Children*, Princeton University, 23 (2): 3–11.
- Dobrotić, Ivana (2008) „Sustav skrbi za branitelje iz Domovinskog rata“, *Revija za socijalnu politiku*, 15 (1): 57-83.
- Doolan, Karin (2020). *Nastavni materijali kolegija Napredne kvalitativne metode*.
- Flego, Gvozden, (2010) „Bilješke uz pojam identiteta“, u: *Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem društvu*, Budak, Neven, Katunarić, Vjeran (ur.), Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, 49-62.
- Goffman, Erving (2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Goffman, Erving (2009). *Stigma : zabeleške o ophođenju sa narušenim identitetom*, Novi Sad, Mediterran Publishing.
- Hromatko, Ivan i Matić, Renato (2008). „Stigma-teatar kao mjesto prevladavanja stigmatizacije“, *Sociologija i prostor*, 46 (179): 77-100.
- Kardov, Kruno; Bagić, Dragan (2017) „Prilozi za raspravu o veteranskom statusu i privilegijama u hrvatskom društvu“, u: *Struktura i dinamika društvenih nejednakosti.*, Ančić, Branko ; Grbavac, Katarina ; Gvozdanovic, Anja (ur.). Zagreb: Hrvatsko sociološko društvo, 2017., 38-38 (predavanje, domaća recenzija, sažetak, znanstveni)
- Kišjuhas, Aleksej (2017). „Emocije i njihovi ljudi: sociologija emocija Ervinga Goffmana“, *Annual Review of the Faculty of Philosophy*, (42) 2: 381 – 395.
- Knežević, Sanja, Tomić-Koludrović Inga (2004). „Konstrukcija identiteta u makro-mikro kontekstu“, *Acta Iadertina*, 1: 109.-126.
- Lemert, Charles, Branaman, Ann (1997). *The Goffman Reader*. Malden: Blackwell Publishers.
- Milas, Goran (2005). *Istraživačke metode u psihologiji i drugim društvenim znanostima*. Jastrebarsko: Naklada Slap.

Nazor Ante, Pušek Tomislav, (2018). *Domovinski rat: pregled političke i diplomatske povijesti*, Zagreb: Nakladni zavod Globus; Hrvatski memorijalno-dokumentacijski centar Domovinskog rata.

Popović, Božidar (2016) „Od kulture otpornosti i zahvalnosti do društvenog priznanja“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 19 (37): 33-50.

Puzić, Saša, Baketa, Nikola i Baranović, Branislava (2021) *O podzastupljenim i ranjivim skupinama studenata: prilozi unaprjeđivanju socijalne dimenzije visokog obrazovanja u Republici Hrvatskoj*, Institut za društvena istraživanja u Zagrebu, 2021, Zagreb.

Ritzer, George (1997). *Suvremene sociološke teorije*. Zagreb: Globus.

Schuy, K., Dors, S., Brants, L. et al. (2018) Stigma and its impact on the families of former soldiers of the German Armed Forces: an exploratory study. *Military Med Res* 5, 40.

Sekulić, Duško (2010). „*Pojam identiteta*“ u: Hrvatski nacionalni identitet u globalizirajućem društvu, Budak, Neven, Katunarić, Vjeran (ur.), Centar za demokraciju i pravo Miko Tripalo, Zagreb, str. 15-47.

Sršen, A. (2016) Konstrukcija identiteta u sociološkom diskursu. *Treatises and Documents, Journal of Ethnic Studies Razprave in gradivo, Revija za narodnostna vprašanja*, 77, 121-137.

Šućur, Zoran, Babić, Zdenko i Ogresta, Jelena (2017) *Demografska i socioekonomska obilježja hrvatskih branitelja*, Ministarstvo hrvatskih branitelja i Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, lipanj 2017.

Šućurović, Sandra; Mikloušić, Igor; Knežević, Martina (2017). „*Psihosocijalna prilagodba hrvatskih branitelja : individualna i društvena perspektiva*“, Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, (monografija).

Zakon o pravima hrvatskih branitelja iz Domovinskog rata i članova njihovih obitelji, NN 125/21

Žunec, Ozren (2006). „Apsolutna žrtva i relativna kompenzacija: proturječja društvenog položaja veterana i državne skrbi za ratne veterane i invalide“, *Polemos : časopis za interdisciplinarna istraživanja rata i mira*, 9 (18): 11-42.

Web izvori:

Ministarstvo hrvatskih branitelja, [poveznica](#), 22.11.2021

Sportnet forum, RTL, *Privilegije za djecu branitelja*, 14. srpnja 2006., [poveznica](#), pregled izvršen 24.11.2021